

Іван Нечуй-Левицький

СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ЕСКІЗ
УКРАЇНСЬКОЇ
МІФОЛОГІЇ

Акціонерне
товариство
"ОБЕРЕГИ"
Київ
1992

Нечуй-Левицький І.

Л 37 Світогляд українського народу /Ескіз української міфології/. - К.: АТ "Обереги", 1992. - 88 с.

ISBN 5-8104-0008-6

Унікальна праця класика української літератури Івана Нечуя-Левицького пропонується вперше після 1876 року

У доступній науково-популярній формі письменник викладає свій досвід осягнення світогляду рідної нації, співвідношення в ньому народних традицій, віри, науки, філософії, історії.

У розповідях постають зримі образи героїв української міфології: бога Господаря, богині Сонця, богині Зорі, богині Хмари, богині Весни, Купайла, Коляди, русалок, мавок, полісунів, польовиків, домовиків, чортів, відьом, вовкулаків, Долі і Зліднів, а також самі легенди про створення світу, мирове дерево-дуб, створення людей.

Соковита мова, картини народного життя роблять прочитання цього забороненого і забутого твору відкриттям цілого неповторного са-мобутнього світу наших пращурів.

Л 0403000000 - 011 БЗ-27-28-91
92

ББК 82.3Ук

На обкладинці використано акварель

Катерини Кайдаш-Машківської "В ніч на Івана Купала"

Художник Юхим Кудь

Редакція Н. Кравченко, Н. Охмакевич

Комп'ютерний оригінал-макет І. Руденка

Науково-популярне видання

Текст друкується за виданням: Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Написав Іван Левицький. У Львові, 1876, 80 с.

Підписано до друку 19.06.92 Формат 60x84/16. Папір № 4 Гарн. мисль. Офс. друк. Друк. арк. 5,5. Обл.-вид. арк. 5,13. Тираж 30 000. Зам. 2 6978

Акціонерне товариство "Обереги" 252054, Київ-54,
вул. Тургенівська, 46.

РАПО "Укрвузполіграф". 252151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

Л 0403000000 - 011 БЗ-27-28-91
92

ББК 82.3Ук

ISBN 5-8104-0008-6

© Редакція, післямова, художнє оформлення АТ Обереги

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Ескіз української міфології

Основа, ціль і форма давніх українських міфів; колядки й щедрівки - найбільший матеріал для міфології.

Український народ один з менших синів в сім'ї індо-європейських народів. Ще його міфологія не розвилась гаразд, як дуже раннє християнство в Києві, дуже рання візантійська християнська просвіта захопила й спинила її в самому процесі розвиття, повернула духовне життя українського народу на іншу стежку й занапстила багато цікавого для науки в українській міфології. Для нас тепер зостались тільки уривки з давньої міфології, що дійшли до нашого часу в устах народу. Але, не вважаючи на те, що християнські догмати і християнська мораль уже ввійшли в народне життя, ще й досі між народом не згинуло давнє поганство. Воно ще й досі держиться в житті народу: в обрядах і звичаях, в колядках, щедрівках, веснянках, купальських піснях, в весняних іграх, в приказках, забобонах і ліках сільських знахарок.

Основа давньої української міфології така сама, як у всіх арійських народів: то були небесні з'явища, котрі більш од усього вразили фантазію і мисль народу. Небо, засіяне зірками, сонце, місяць, зоря, хмари, дощ, вітер, роса, грім, блискавка - все те поперед усього звертало на себе увагу, зачіпало фантазію і розбуджувало мисль дужче і раньше, ніж земля і все, що на землі. Ще більше зачіпала людську мисль зміна літа й зими, тепла й холоду, дня й ночі, світла й темряви, вічна й незмінна

боротьба на небі світлих і темних сил. Чорні снігові хмари, страшні холодні вітри здавались народові лихими силами; ясне сонце, тепло, грім і блискавка здавались добрими, світлими силами, котрі мусіли усе боротись з своїми темними лихими ворогами, подаватись, слабіти і навіть умирati, але котрі все-таки після всього переважували темні сили і знов з'являлись і воскресали перед людськими очима, розливаючи життя на землю.

Надарований добром розумом і багатою фантазією, давній Українець, з того переляку і з дива, не міг недбайливо відноситись до небесних з'явищ. Йому хотілось пригорнути до себе страшні грізні сили, дуже небезпечні в практичному житті, йому хотілось милуватись пишними світлими силами неба. Ціль давньої української віри, як і в інших народів, була практична, а в основі давнього українського поганства був людський egoїзм. Давній український народ славив світлі небесні сили, годив темним силам, щоб пригорнути до себе ласку неба, щоб присилувати всі сили служити його практичним цілям. Люди молились небу, щоб загарбати собі небо, дощ, тепло, росу, погоду, щоб прогнати од себе холод, хмари, негоду. Давнім Українцям, як бачимо з обрядових пісень, хотілось прихилити до себе ласку небесних сил, щоб мати густо кіп на полі, багато роїв у пасіці, багато ягнят, телят, лошат, щоб мороз не поморозив жита, пшениці і всякої пашниці, щоб у садку родило дерево, а в дворі плодилася птиця. Ціль давнього українського поганства була така практична, як і в Індусів, і в Греків, і в інших народів, котрі в молитвах до своїх богів просили собі всякого добра.

Форми, в які склалася давня українська міфологія, були реальні образи, взяті на землі, бо земля була в давнього чоловіка, як кажуть, під носом, а небо - під лісом. Молода слабосильна душа не могла ще думати логічними мислями і мусіла кликати собі до помочі фантазію. Давні люди мусіли думати, гадати формами картин а не душ: тим-то у всіх народів релігія попереджала філософію й науку. Всі образи для своєї релігії давні Українці мусіли брати з природи, котра обгортувала їхнє життя з усіх усюдів, як і всі народи з давніх давен в своїй міфології переносили поперед усього землю на небо. Тим-то й вийшло так, що все в міфології, що справді діється на небі, все те ніби діялось десь на землі.

Найдавніші українські міфи були в геоморфічній і певно в зооморфічній формі, хоч зооморфічних міфів зосталось дуже мало. Небо здавалось давнім Українцям то полем, то морем, то просто кленовим листком, на котрому написані сонце, місяць і зорі; хмари здавались лісами, дібровами, скелями,

ватаючи турмою овець, товаром; зорі здавались густими копами на полі, або листом на воді; сонце соколом, блискавка терном або терновим огнем. Антропоморфічні міфи в українській міфології виступають вже дуже виразно, хоч вони й не розвились так широко, як у інших давніх народів. Чим вище який-небудь народ піднявся розвитком свого життя, тим він утворював собі вищу антропоморфічну міфологію, переносячи форми сімейні, побутові і соціальні на рід небесних богів. Генерації богів з повними родами, цілі історії богів, цілий небесний мир духів творив собі той народ, котрий мав вищі побутові й соціальні форми життя. Окрім того, народ кладе на своїх богів печать своєї національності. Хто не впізнає самих таких Греків в грецьких богах, естетично-матеріальних, хитрих, лукавих Олімпійцях? Грецький Олімп то сама Греція, перенесена з Гелляди на високе небо, бо кожний народ творить собі богів, на себе глядючи, і по своєму смаку, дає ім форми по своєму психічному характеру. В українській міфології ми бачимо давні форми побуту пастушого і патріархально-хліборобського. По усіх народних творах можна гадати, що український народ переніс з землі на небо форму сімейного побуту: між колядчаними божествами найясніше й найчастіше виступають: батько-господар, мати-господиня, дочка-панна, син - красний панич. Видно, що український народ любив творити собі богів в найлюбійшій формі сім'ї багатого господаря-хлібороба. Найлюбійший сюжет в колядках і щедрівках на Україні й Білій Русі той, де описується хазяйство господаря, його воли, корови, вівці, бджоли, його поле, вкрите густими копами. В декотрих міфічних образах, певно вже пізніших, аж світиться наскрізь побут княжого періоду. Так давній бог грому вже описується як воїн, і воїн-князь або княжий син з своїм військом; жіночі божества описуються як княгиня або княжа дочка. Народ дав своїм богам колорит княжого періоду української історії, так що в декотрих колядках, наприклад, міфологічна основа вже зовсім заткана історичним підтеканням княжого періоду. Християнство перенесло ще один елемент в давню українську міфологію, надавши міфічним богам колорит християнський, змінивши давніх богів на Христа, св. Петра, св. Миколу й Богородицю, і змішавши докути події християнської святої історії і факти міфологічні.

Форми українських міфів мають одну характерну прикмету: вони дуже близькі до природніх форм. Ми не бачимо в народній фантазії охоти до негарних, неестетичних велетенських міфічних образів, до тих величезних, страшних, головатих та ротатих богатирів з страшними антинатуральними інстинктами, які любить німецька і великоруська міфологія. Український народ

в своїх міфах держиться міри; його фантазія не любить переступати за границі ненатуральних форм; вона любить правду і естетичність, навіть, можна сказати, вже геть-то описує красу міфічних образів такими фарбами, як в християнських акафистах описується краса християнських святих, так що вже автор не знає, й до чого прирівняти їхню красу і святе життя.

Найбільший матеріал для вислідження української міфології дають колядки і щедрівки, котрі співають на різдво, проти св. Василя чи нового року. На Білій Русі колядки співають і на Великдень; вони там зовуться волочовними піснями і нічим не одрізняються від українських різдвяних колядок. Волочовні пісні на Великдень були і на Україні, як згадують наші літописи, і мабуть вивелись, а тепер зосталось тільки волочіння. Малі хлопці, а часом і піарубки, ходять на Великдень по хатах і славлять Христа віршами. Ті вірші подекуди на Україні і тепер звуться волочінням. Що таке слово колядка, до сього часу трудно довідатись. Трудно пристати на те, щоб воно вийшло од латинського слова *calenda*, як звались у Римлян перші дні кожного місяця. Народ надто дуже глядить своїх звичаїв та ще й обрядових, щоб змінити давнє ім'я на нове, котре йшло десь здалека, та ще й з Рима. Саме духовенство тому спротивилось би. Тепер на Україні колядою звуть або той дохід, що дають по хатах колядникам, або могорич, що вони п'ють на виколядований дохід. Мабуть в давнину колядою звались божества світла й тепла, котрих празники припадали разом з різдвяними святками. Колядки мають в собі сліди глибокої давнини. Правда, між ними є багато чисто християнських і чисто історичних, котрі не мають жодної вартості для міфології. Але є колядки тільки трохи християнізовані, в котрих тільки й християнського, що одні імена Христа, Богородиці, св. Петра; є багато чисто міфічних, од котрих тхне духом Бог зна' колишнього часу. Колядки й щедрівки були релігійно-обрядовими піснями, котрі співали на празники богів світла й тепла; то були ніби доктори, тропарі й кондаки в честь світлих небесних сил. В них, як у зерні, дійшли до нас давні поганські доктрини, бо народ нічого так не стереже, як релігійні обряди й релігійні пісні, а сама їхня віршова форма оборонила їх од вольних змін гулячої й вольної фантазії. І тепер, не вважаючи на те, що деякі сільські священики забороняють їх співати в селах, народ все-таки їх співає по хатах, хоч і не ходить колядувати до духовенства. Тим-то колядки мають перевагу над усіма уснimi народними творами. Після колядок і щедрівок мають багато міфічного елементу самі обряди на Різдво, на св. Василія, на водохресту, весняні

ігри, веснянки, купальські пісні, приказки і народне захарство. Казкам для вислідження міфології ми даємо найменше ваги. Хоч у них основа міфологічна, але зате багато усякого побічного елементу, побутового, християнського, жартівливо-го, морального: в них багато вигадок гулячої і вольної фантазії народу. Будувати на казках давню міфологію все одно, що писати історію якого-небудь народу на основі історичних романів. Хто вгадає, де тут правда, а де вигадка! В казках має вагу тільки самий ґрунт, безперечно міфологічний, сана-ма канва, на котрій народ понашивав усякого дива, та й у тій канві треба налаштовувати тільки найтовстіші нитки правдивої міфології. На казки можна дивитись, як на музичні варіації міфічних тем, котрі часом замазують ґрутову тему, а часом, правда, й прояснюють давню тему. Колядки - одна з перших і самих глибоких міфологічних формацій, казки - найпізніша формація міфологічного світу. Тим-то в казках можна з певністю мати за правдиво міфологічне тільки те, теми котрого можна знайти в інших давніших усних народних творах.

|

Світлі боги: бог Господар, богиня Сонце, богиня Зоря, богиня Хмара, Громовик настух, хлібороб, воїн, ловчий, Вітер, богиня Весна. Весняні ігри, Купайлло, Коляда. Темні зимові сили, страсті і смерть світлих богів. Різдво Сонця і інших світлих богів

У давніх наддніпрянських Слов'ян, предків українського народу, було багато богів, але про них ми знаємо мало: в літописах зостались тільки іхні імена з деякими незначними прікметами, котрі показували, які то були боги. Наші предки вірили в Сварога, бога огню, Дажбога, бога сонця, Перуна, бога грому й блискавки, Леля, Велеса, бога товару, Коляду, Стрибога, дивів, рожаниць, русалок. Тепер в усній народній літературі ледве можна знайти кілька імен давніх богів, про котрих говорять рукописи. Так на Угорській Русі є приказки: Перун би тя розтраскав! Коби не Перун, многі би не хрестили ся⁴. На східній Україні приказують: ой лесе мені, ой лелечко мені! У веснянках співають про матір Ладу: "Бла-

) Пословици гал и венг. Руси Вислоцкого, стор 52, 95

гослови, мати, ой мати Лада, мати, весну закликати!" Але все те зосталось як слова, котрих і сам народ уже не розуміє. Український народ вже зовсім забув про своїх давніх богів. Однаке в колядках, щедрівках і в других народних творах ми знаходимо ще й тепер стільки міфологічного елементу, що, зібравши порозкидані прикмети, ми можемо намалювати кілька міфічних давніх образів.

У колядках і щедрівках колядники славлять господаря, його жінку, сина й дочку, славлять ніби сім'ю, для котрої співають Різдвяні пісні. В декотрих колядках колядники славлять Христа, Діву Марію, св. Іллю, св. Василя, св. Петра. Одкінувши колядки чисто християнські, нагадуючи різдвяні стихарі й тропарі, одкінувши колядки, де вже просто славлять сім'ю хлібороба або князя, ми знайдемо багато колядок і щедрівок, де сім'я хлібороба або князя славиться такими словами, такими фарбами, котрі ніяк не можна прикласти ні до сім'ї хлібороба Українця, ні до сім'ї давнього українського князя або гетьмана. Ті близькучі фарби, ті незвичайні прикмети можна тільки прикласти до міфологічних істот давньої України: для слави їх народ співав колядки і щедрівки в доісторичні часи.

У колядках і щедрівках ми бачимо сім'ю світлих давніх богів: пана Господаря, господиню, їхню дочку панну і їхнього сина красного панича. Що то за пан Господар, господиня, дочка панна і син красний панич, ми те можемо ясно бачити в аналогічній їм другій сім'ї, про яку згадують колядки й щедрівки: то сім'я небесних світил, місяць, сонце, зоря і з ними дріben дощик. В одній колядці ясно говориться про ту небесну сім'ю. На якогось Івана напали в горах розбишки і питаютъ його, якого він роду. Він їм каже, що його батько - ясний місяць, його мати - ясне сонце, сестра - ясна зоря, а брат - сивий соколонько¹). Замість соколонька в інших колядках при сім'ї небесних світил ми бачимо дріben дощик²). Всі вони в колядках звуться богами³). Вони гостюють у пана господаря, сидять на його дворі за пишними столами. Зібравши докупи порозкидані в колядках і щедрівках прикмети тієї небесної сім'ї, ми можемо омежувати такі типи давніх світлих богів українського народу: Пан Господар, богиня Сонце, богиня Зоря, бог Громовик, богиня Хмара і богиня Весна. Місяць часто змішується своїми фарбами з Паном Господарем.

¹⁾ Чтенія Имп. Общ. 1864, 1, 53. Метлинского песни 342.

²⁾ Чтенія Имп. Общ. 1964 8, 19.

³⁾ Там же - 19. Метлин. Южнор. п 57.

Пан Господар маюється в колядках такими фарбами, які не пристають ні до якого господаря сім'ї хлібороба або князя. Пан Господар гарний, пишний, гордий та багатий. Він живе на горі на великому дворі. Його двір на сімох стовпах¹⁾, обгорожений золотим терном²⁾, з дорогими точеними золотими ворітами³⁾. На його дворі калинові й золоті мости, на дворі стоять понакривані столи. Він сидить за столами, лічить гроши і жде гостей. Кругом його стоять слуги, познімавши шапки. Перед ним на столах стоять золоті свічі, золоті кубки з вином, лежать калачі з ярої пшениці. На Господареві сорочка як лист тоненька, як біль біленька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі, викачана в церкві. Іздить він на білому коні, хоч рідко описується в колядках як воїн, а більше сидить за столами, задумавшись і скиливши голову або сидить у церкві. Через калинові та золоті мости до нього приходять у гості боженько - ясне сонечко, місяць, зорі і дрібен дощик⁴⁾. Сам Господар ходить через Дунай по калиновому мосту до раю; його стрічають янголи, несуть до церкви, кладуть кінець престола, де янголи служать для нього службу. На його дворі, на горі, стоїть чудова церква з трьома вікнами, куди світить місяць, сонце й зорі: в тій церкві служить службу сам син божий.

Під такими фарбами можна спізнати давній міфічний образ якогось світлого бога. Господар не воїн, а старий чоловік, поважний і смутний: він любить одпочивати й сидіти; його навіть носять янголи на руках. Він тільки ясний, але не такий бліскучий, як інші міфічні образи. Обстава господаревого двора має чисто міфічний характер: ми примічаємо скрізь золото на його широкому як небо дворі, як бачимо на широкому небі золоті зорі, місяць, ясне сонце і огневу бліскавку. Тернова золота огорожа то певно бліскавка, бо терен у міфології Вед - виріс з пазурів сокола, котрим перекинувся Індра, бог грому й бліскавки. Золоті й калинові мости, зовсім не потрібні на суходолі, показують, що господарів двір - то широке небо з

¹⁾ Труды этн. эксп. Чуб. III, 321.

²⁾ Там же, 357.

³⁾ Белорус. песни Безсонова 1, 3.

⁴⁾ Чтения Имп. Общ. 1864, 8.

хмарами, веселкою і промінням сонця. Можна догадуватись, що Господар старший од інших богів, коли до нього сходяться інші боги, як до князя з'їжджались в гості бояри. Пан Господар то давній найстарший бог світла або неба, похожий на індійського Варуну, котрий збудував мир і вивів на небо сонце й зорі; то давній бог Сварог, бог світла, старший од усіх богів, батько Дажбога. А що Пан Господар давнє поганське божество, в тому не можна вагатись.

Український народ і тепер зве в приказках Бога господарем: Бог старий господар, має більше, ніж роздасть; Бог багатий, то й нам дастъ¹). Колядчаний Господар звється просто богом:

*Ішов, перейшов місяць по небі.
Зірниця сестриця каже:
"Ходи до мене бога шукати!"
Найшли ми бога, Пана Господаря²).*

Тут Пан Господар звється не тільки богом, але навіть старшим од місяця і од зорі.

Богиня Сонце

У всіх колядках і веснянках Сонце описується в жіночому образі, як княгиня, як мати, як удова; є колядки, де Сонце описується як красна панна³). Богиня Сонце обмальовується такими блискучими фарбами, що її легко впізнати і одрізнити од інших жіночих міфічних образів. Зібралиши докупи всі прикмети, порозкидані в колядках, веснянках та інших піснях, ми матимемо такий образ богині Сонця. За золотою стіною, тобто за червоно-золотим небом на сході, в неділю вранці вбирається панна в дорогі сукні, а поверх суконь кладе срібло та золото. Своє дорогое убрання панна зробила з золотої ряси. Раз вона лежала на білій постелі в саду і стерегла рясу на дереві. Прилинули райські птиці й струсили рясу з дерева. Панна зібрала ряску в запаску, познімала з дерева золоту кору і понесла до золотарів, щоб її зробили з тієї ряси золоту шубу, золотий кованій пояс, золотий перстень, перлову камку

¹) Номиса Приказ. 2.

²) Труды экз. Чубинского III, 346.

³) Метлинс. Песни 613, 614.

(серпанок), підбили золотою ряскою спідницю, ще й потрісили ряскою зверху кований пояс. Убравшись у золото, взвинувшись у жовті чоботи з срібними підківками, вона вийшла з-за стіни на подвір'я. Вийшла вона на двір, за нею стежка сяє, двір аж угинається. Пішла через двір, на ній сукня в дев'ять піл; сукня почала так сяяти, що од того запалилась діброва; дівчата почали носити воду решетом і гасити діброву. Ввійшла панна в сіни, сіни сяють, ввійшла в хату, хата палає, ввійшла в церкву, церква сяє, самі свічі засвічуються. Пани перед нею встають, знімають шапки, кланяються: одні кажуть, що вона царівна, другі кажуть, що вона королівна".

У такій пишній, залитий золотом картині описується в колядках і веснянках богиня Сонце. Золота стіна, за котрою вбирається панна, то червоно-золоте небо перед сходом сонця; золота ряска, золота кора на дереві, огнєва широка сукня, од котрої палає діброва, то блискуче проміння сонця, що обливає золотом сади й діброви і, як широкою блискучою одяжою, вкриває світ. Двір, сіни, хата, церква, куди входить панна з-за золотої стіни, то світ, небо. В тій картині, що дівчина своєю огнєвою одяжою запалює діброву, можна бачити або літню жару над лісами і садами, котру гасить дощ, що ллеться з хмар, неначе його хто точить решетом, або небесну пожежу в хмараах, як іх освічує блискавка.

У веснянках богиня Сонце ще звється дівчиною Рожею, або просто квіткою червоною рожою. Весною, виряджаючи дочку Рожу у танець, мати чесала їй косу, а чешучи навчала:

*Дочко моя Рожечко!
Ой як підеш у танець,
То не ставай край Туману:
Туман дитя зрадливє...*

Дівчина Рожа - то образ весняного сонця, а Туман - то зимові хмари, або сама зима, як зрадливий ворог сонця. На Венгерській Русі співають у веснянках про червону рожу:

*Червена ружа горіла,
Під ньов біла дівка сиділа;
В решеті воду носила,
І червенну ружу гасила.*

^{*)} Чтенія Имп. Общ. Ар. 1866, 1, 113, 614; 1864, 1, 50, 89. Труды Чубинск. III, 162, 286. Малор. сборн. Мордовц. 349.

Замість дівчини рожі ми бачимо тут сонце в образі червоної палаючої квітки рожі, которую гасить водою з решета біла дівчина, літня хмара білого цвіта, що заливає дощем жар літнього сонця.

У декотрих колядках описується богиня Сонце, як княгиня-господиня, що походить по двору пана господаря, убрана в золотий убор, у кований золотий пояс, і на поясі, на золотих ретязях, носить золоті ключі. Образ княгині-господині, в котрому описується богиня Сонце, єсно вже пізніший, взятий з княжого українського побуту мабуть тоді, як колядники славили своїх богів на празник Коляди, в дворах або в теремах давніх княгинь, брали поетичні фарби для міфічних образів з того, що бачили перед собою.

У пізніші християнські часи український народ переніс атрибути богині Сонця на св. Параскеву. Народ змінив богиню Сонце на св. Параскеву може тим, що в житті св. Параскеви говориться, як її батько й мати, дуже поважаючи п'ятницю, день Христової смерті, дали своїй дочці ім'я п'ятниці. З того можна догадуватись, що народ празникував у честь Сонця п'ятницю. І тепер на Україні дуже поважають св. Параскеву і самий день п'ятницю, а найбільше дванадцять п'ятниць на рік. Св. П'ятниця - більше празник жіночий. Жінки мають за великий гріх у п'ятницю прясти, шити, м'яти і тіпати коноплі, прати і золити плаття. Декотрі баби дають собі зарік нічого не робити в п'ятницю. Одна молодиця запарила в п'ятницю на ніч квашу, поставила на печі і, щоб кваша не вибігла, зав'язала хусткою. Цілу ніч щось у хаті пищало чудним голосом, і молодиця думала, що св. П'ятниця прийшла ії покарати^{*)}). На Україні розказують, що П'ятниця ходить по селах уночі, вся поколота голками й веретенами, од того, що молодиці шиють і прядуть у п'ятницю. Що народ переніс на П'ятницю атрибути богині Сонця, те можна бачити в одній галицькій пісні:

Ей скаржило ся світле Сонейко,
Світле Сонейко милому Богу:
Не буду, Боже, рано сходжати..
Бо злі газдове (хазяїни) понаставали,
В неділю рано дрова рубали,
А ми до личка тріски порскали;
Бо злі газдині понаставали,

^{*)} Стеблів в Канів. пов

*В п'ятницю рано хусти зваряли,
А ми на лицє золу виливали;
А злі дівойки коси чесали,
А ми до личка волося метали.*

З сієї пісні ми бачимо, що Сонце обидилося якраз тією роботою, що молодиці мають за гріх робити в п'ятницю, бо од тієї роботи летить курява, костриця, нечиста пара і може запрошити й замазати ясне лицє богині Сонця. Ще не так давно, при Мазепі, на Україні, в Чернігівщині, при церковних просесіях водили простоволосу жінку з розпущеними кісми і коло церкви приносили їй дари. Така жінка звалася П'ятницю. А що п'ятницю празникували на Україні врівні з неділею, те можна бачити з послання царгородського патріярха в 1589 році до литовсько-руських єпископів, котрим він забороняє святкувати п'ятницю нарівні з неділею.

У християнізованих колядках атрибути богині Сонця перенесені на Богородицю, над котрою процвітає рожа, а з тієї рожі вилітає дивний птах. Червона рожа, як ми сказали попереду, означає сонце і показує, що сама колядчана Богородиця - то богиня Сонце.

У міфології давніх народів ми бачимо міф про сонце все в чоловічому образі. В давній Індії богом сонця був Індра, потім Вішну, бог пишних рівних країв Індії. Вішну малювали молодим і дуже гарним, а поклонники його малювали собі на лобі між бровами червоний кружок, а над бровами білі смуги, може як знак сонця з промінням. Інкарнації божества на землі належали до Вішну, як до сонця, котре щороку умирає і щороку родиться. В Ірані богом сонця був Мітра, а в давній Греції сонце являється так у чоловічих образах Геліоса, а найбільше і найвиразніше в іншому образі молодої парубочої краси сріблолукого Аполлона. В християнстві всі прикмети бога сонця перенесені на Христа, "сонце правди, добротою краснійшого паче всіх чоловік, світ незаходимий". У давній Русі так само мали сонце за чоловічий образ і звали Дажбогом, а в "Слові о полку Ігоревім" Ярославна зве сонце господином: "сънце! всъмъ тепло и красно еси... Чему, господине, простре горячую свою лучю на ладъ вои?". У жіночім образі міф про сонце ми знаходимо в литовській міфології. Там говориться про сонце, як про місяцеву жінку: Місяць женився з Сонцем. Тоді була перша весна. Але Місяць полюбив Зірку і почав з нею женихатись. Сонце вхопило меч і розрубало його по половині, і од того часу Місяць стає щербатим. Жіночий образ сонця в теперішній українській міфології спільній тільки з литовським міфом.

Богиня Зоря

Зоря в колядках описується як панна, як дочка, малоється так, що по тих фарбах можна зараз віднайти в тій колядканій панні богиню Зорю. Народна фантазія примітила найдрібніші тіні в фарбах Зорі, вже не таких блискучих, як фарби Сонця: в них менше золота, більше срібла, ізумрудного блиску і перел. Так як на зорі падає роса, то народня фантазія не поминула і тієї прикмети зорі. Взагалі ми бачимо такий тип богині Зорі: Зоря молода панна має собі милого. Вона ходила по саду, збирала павине пір'я, клала собі в рукав і з того пір'я зробила собі вінок на голову. Вона убрана в шовковий горсет, в ройову (?) сукню, в кордовані чижми (черевики), в кованій пояс з срібними ретязями, в жовті чоботи з срібними підківками, в срібні та золоті перстені. У неї на шиї коральове намисто, а голову накриває перлова тканка чи серпанок. Часом вона убирається в зелену сукню, в зелений вінок. Вінок на Зорі трепіток - вінок, котрий все тріпочеться¹⁾). Складвши докупи всі ті фарби, зелені, перлові, коральові, більше срібні, ніж золоті, ми існаче бачимо пишну Зорю з перловим і зеленуватим блиском, з її мигаючим світлом більше срібним, ніж золотим. Червоне намисто на панні - то червоне небо на сході сонця, на зорі. Тим і богиня Аврора мала широку червону одіжку і рожеві пальці. Зоря убирається у свій убір на господаревому дворі в світлиці, убирається до церкви у неділю рано, до схід-сонця, і хвалиться милому, щоб він прийшов до неї рано до схід-сонця в неділю: тоді він побачив би її красні убрання. У одній колядці просто говориться, що красна панна у церкву ввійшла, як зоря зійшла, так і засяяла²⁾). У дуже поетичній картині описується Зоря, як вона жде свого милого: вона жде милого з-під сонечка, гатить гатки з дорогих шат, мостить мости, садить виноградні сади, вбирає сади паволоками, сіє по полю дрібним жемчугом. Тут описується пишна картина до сходу сонця, як на зорі, раннім ранком, поля обсипаються перлами роси, сади й ліси вкриваються дрібними росяними краплями, ніби дорогими паволоками. Од живучої роси ростуть і розцвітаються сади й виноград³⁾.

1) Чтення И. О. Д. 1964, 1, 81, 85, 86.

2) Метл. южно-рус. п'с. 331.

3) Чтення И. О. 1964, 1, 87.

Так як на зорі падає роса, то богині Зорі в піснях дається багато таких прикмет, що стосуються до вина й води. Так в колядках співають, що красна панна стереже виноград, або просто вино в мисках: прилітають райські птахи, дзьобають зелений виноград, розливають вино. То знов та панна садить виноградний сад, стереже в саду жовті яблука, яру пшеницю і разом мостить мости, гатить гатки; схвачується вітер, знімає з неї павяній вінок і заносить у Дунай, де його знаходить молодий рибалка і приносить їй.

Всі ті образи показують, що Зоря має стосунки до роси, до небесної воді, котра падає на зорі на землю, ніби виливається з мисок, од котрої росте виноград і набирається соку, наливаються в саду яблука, в полі пшениця. В образі богині Зорі варти уваги національні українські прикмети. Богиня Зоря являється в образі української дівчини-селянки, а може й давньої князівни, в горсеті, в намисті, в жовтих чоботах, у вінку з павиного пір'я. І тепер дівчата в Канівщині затикають голову павиним пір'ям, качуриними кучерями і гусячим пір'ям з вола, покрашеним зеленою восковою краскою. Така ніби й мала річ показує, що українська національність не діло вчорашнього днія, бо міфи складалися не в абиякий недавній час.

Зоря в гімнах індуських Вед і в грецькій міфології скрізь показується в жіночім образі, як мати, як сестра сонця, як його жінка або коханка. Давні Греки думали, що Зоря сидить на золотому троні, убрана в червону та золоту одежду, і має рожеві пальці, як і в українських колядках говориться, що красна панна сидить на золотому стільчику або тарельці, убрана в червоне намисто, в жовті чоботи або черевики. В литовській міфології рання зоря, Аушріне - дівчина, котра розпалює Сонцю огонь, а вечірня зірка, Вакаріне, гасить огонь і стелить Сонцю постіль.

Богиня Хмара

Од богині Сонця і од богині Зорі треба одрізняти в піснях ще одне жіноче міфічне лице, одну дівчину, бо вона має свої характерні прикмети, по котрим нетрудно гадати, що та дівчина богиня Хмара або німфа небесної води в хмарах. Богиня Хмара звється білою дівчиною^{*)} і все показується при

^{*)} Труды Чубин III, 181.

воді: то вона пере ризи, котрі вітри вхопили і понесли на небеса, то пере сорочки на річці і бере відрами воду, - то вона пливє на синьому морі на кораблі, то беручи воду з Дунаю, падає в річку і пливє по Дунаю, або просто описується, що вона пливє по воді, тоне і подає руку, щоб її вирятували¹). У деяких веснянках говориться про білу дівчину, що вона зносить воду цебром або решетом і гасить палаючу діброву або червону рожу. В тих усіх образах нетрудно впізнати богиню Хмару, що пливє по синьому безкрайому небу, набирається води і заливає дощем, як з решета або з цебра, пожежу в хмараах - блискавку, або гарячу землю од палкого проміння сонця; набравши води, вона тоне в Дунаї, тобто розходиться, зовсім пропадає в небі. У найповнішій картині описується богиня Хмаря, як дівчина шинкарочка. Зашуміла, задзвініла зелена діброва, бо почула в собі дивного звіра, тура-оленя з десятьма рогами. На десятому розі стоїть терем, а в терему шинкує красна панна. Вона держить три напої: шумну горілку, солодкий мед і зелене вино. Одхиляючи кватирку, панна все поглядає в чисте поле. У той терем приїхали три Волошини: вони пили та все підмовляли з собою молоду шинкарочку. Ще вони не вивели дівчини з саду, а вже вчинили зраду: если її милю й другу а на третій стали спочивати, пустили коники настись, а шинкарці веліли ліжко слати. Вона одказала, що мати її не віддала, щоб вона слала ліжко під зелененським явором. Волохи викре-сали огню, запалили сосну з верху до низу: чорна смола потекла на шинкарчине біле тіло²). В сій картині описується богиня Хмаря, котра сидить на небесних звірах-хмараах і звідтіль ллє на землю дощ, котрий в міфології звється то медом, то вином, то кудрявим пивом. Зрада Волошина - то зрада бога Громовика, котрий розбиває хмару і розливає її чорною смолою, тобто дощем на землю, запалюючи блискавкою небесне дерево - хмари . У давніх Індусів дощова хмора описувалась в образі повногрудої жінки, котру зражує Громовик; і в грецькій міфології Аполлон ганяється за німфою Дафною, доганяє її, хапає руками, але вона в той час умире в його обіймищах. У сих міфах, як і в образі зради й смерті шинкарочки, описується розбивання літньої хмари громом і щезання її в небесному просторі.

До одного типу з шинкарочкою належиться і та панна серед подруг і прислужниць, про котру говориться в одній пісні:

¹⁾ Чтенія И. Об. А. 1864, I, 80, 82, 89.

²⁾ Там же, 84, 87.

вона п'є слодкий мед, подруги вино, а прислужниці горілку, і разом з тим сама панна грає на органах, подруги на скрипках, а прислужниця на сопілках¹). Такий чудний оркестр, не звісний на українській землі, певно виграває небі. Сама панна - то богиня Хмара, а її подруги і прислужниці - то індуські небесні музики і баядерки-апсараси чи хмари, котрі ніби танцюють на вітрі і шумлять у дошову годину. Ще описується в піснях одна дівчина, що живе в горах. До неї іде гарний хлопець, але вона переказує йому, щоб він коней не томив, людей не трудав, бо вона сама прилстить до нього понад селом чорною хмаронькою, понад дібровою дрібним дощиком²). Очевидчаки, сама дівчина зве себе, хто вона така. Стоячи на дивному звірі, дівчина розчісує собі коси і просить, щоб на неї вітер не віяв і сонце не світило: вона не любить сонця, як хмара сама закриває сонце.

Зібралиши докути усі прикмети дівчини-шинкарочки, ми бачимо, що в сьому образі народ створив міф про богиню Хмару, німфу небесної води. Давні Індуси дивились на хмари, як на чудових жінок, що своїм молоком напувають землю, і як на дівчат, котрі звались апсарасами. Апсараси любили прикідатись коровами, і їх доїли генії-гандарви³) і сам громовик Індра. Всі ті жінки держали в хмaraх бессмертний напіток - амріту, як дівчина-шинкарочка держить шинк з напоями на рогах дивного звіра. Греки перевели тих небесних богинь на землю, назвавши їх німфами, нереїдами і наядами, котрі живуть у воді і співають чудові пісні. В українській міфології богиня Хмара зведена з неба на землю, стала русалкою в річках, криницях, на полях і в лісах, мавкою в горах і в печерах. Русалки і мавки люблять являтись при воді, люблять співати і плаття прати, так само, як і богиня Хмара, небесна русалка.

Ще один певно найдавніший образ хмари, зооморфічний. Дивна змія лежала під білим каменем. Її стрів молодий панич і хотів зарубати. Змія проситься й обіцяє йому стати в пригоді, як він буде женитися: помостити мости, поставити столи, поставити золоті стовпи, повішати шовкові килими і посвітити воскові свічки⁴). Змія робить ті самі дива, що бувають у час грому й блискавки, як небо заставляється столами й мостами, завішується килимами, тобто хмарами. Золоті стовпи

¹⁾ Труды Чубин. III, 402, 403.

²⁾ Чтенія И. Об. 1866, 1, 611.

³⁾ Поэтич. поэз. Слав. Афанасьева III, 121.

⁴⁾ Труды Чубин III, 440

й воскові палаючі свічі показують на блискавку. Така дивна Змія - то хмара в час грому й блискавки. Сей образ хмари безперечно давніший од людського образу богині Хмари і більше похожий на самого дивного звіра тура-оленя, на котому живе і шинкує богиня Хмара.

Бог Громовик-воїн

Грім і блискавка більш од усіх небесних з'явищ звернули на себе увагу народу в давні доісторичні часи. Страшна, грізна картина неба, і разом з тим така пишна, така благотворна для землі, наперед усього зачепила фантазію народу і дала багатий матеріал для міфології. Більше всього грім і блискавка здавались народові війною, которую веде на небі якийсь бог в образі воїна. Зібравши все, що стосується до того лице, розкидане в колядках, повних міфології, ми можемо намалювати таке лицо бога Громовика. Громовик роду княжого і найбільше зветься Іваном. Він молодий панич, гарний, гордий і сміливий. Його руки в залізі, а ноги аж горять сріблом та золотом. Він служить у гетьмана або в польського короля. Громовикові двір обмуртований білими стінами з мідними жовтими ворітами. Серед того двора стоїть білий шовковий намет, у наметі стоїть золотий стілець, а на стільці сидить Іван Княжевич, грається, підкидаючи три золоті яблука, і готує собі сагайдак. Кругом його двора стоїть сторожа і, побачивши ворогів, починає стукати у ворота. Вставши рано, Іван зсукав три свічки: при одній умив личко, при другій убрався, а при третій коника сідав і виїджав у поле. У нього сагайдак золотий і ясна шабля. Під ним кінь незвичайний: у коня золота грива, що вкриває його всього, срібні копита, шовковий хвіст; він вухами слухи слухував, очима лічив зорі, срібними копитами лупав гору і збудував церкву з трьома вікнами. Мати виправляє його на війну і не велить йому вихвачуватись поперед війська і не заставатись позад війська. Молодий Іван на те не вважає, поперед війська коником грає, а позад війська мечем рубає, з сагайдака стріляє, та все наступає на ворожу Невір-землю, на турків, на татар. Він хоче з військом завоювати Бирви-город, чи Биж-город, у якогось царя Ворота. Іван ударив з військом на город, на золоту баню, полетів соколом, пустив коні дрібним дощиком, блиснув шаблями, як сонце в хмарі, і загримів стрілами, як грім у небі. Під ним кінь припав, золота грива прилягла. Він зробив ворота з широго золота. В городі всі бігають, руки ламлють та раду

радять, що йому дати. Винесли йому миску чєрвінців, він на те й не подивився; вивели йому коня в наряді, він і не поглянув; вивели йому панну в наряді, він на неї подивився, шапочку зняв і подякував. Вертаючись додому, він везе з собою троякий напій: вино, солодкий мед і шумну горілку. Всі йому бажають щастя; в городі зілля, в дому веселе весілля¹). В такій поетичній грізній картині описується грім і блискавка.

Сам Іван розказує про себе, якого він роду. В колядках споминається дуже ясно про його рід. Іван, тоді як на нього напали в горах розбійники, розказує ім на запитання іхні, якого він роду: що в нього батько - ясний місяць, мати - ясне сонце, сестра - ясна зоря, брат - сивий соколонько²). Сивий соколонько - то дощова хмаря, котра в міфології часто показується птицею. Іван Княжевич, як можна дуже ясно бачити, то бог Громовик, бог блискавки й грому. Нічого нема простішого нагадати картину війни, як дивлячись на небо в час грому й блискавки. Сама блискавка похожа на огневі стріли, що лєтять з неба на землю. Народ український навіть вірить, що ті стріли входять в землю і через сім літ знов виходять наверх. Страшне тріщання дуже похоже на стріляння з рушниць та гармат. Бог Громовик розбиває ворожий город - тобто чорні хмари. Та царівна, котру виводять йому - то сонце, котре після дощу з'являється на небі в усій красі. Ті напої, що Іван привозить з собою, то дощ, котрий іде зараз після того, як грім розіб'є хмару. Після дощу росте добре всяке зілля, а Громовик справляє весілля, бо картина розбивання блискавкою хмари описується в давній індійській міфології як весілля. Ще давні Арайці дивились на грім як на бога-воїна, котрий оплодотоврює богиню Хмару; із хмари ллеться на землю живущий і плодоющий дощ.

У Ведах Індра, бог Громовик, описується воїном, з мідним і золотим оружжям, а блискавка звється золотими списами. Побіждаючий Індра своєю палицею розбиває городи Врітри, злого бога темних хмар і холоду, котрий зимою буде городи, запирає туди небесних корів, тобто дощові хмари, і держить там золото, тобто сонце. Індра проверчує небесні скелі, хмари, виливає на землю воду і засвічує на небі сонце. Він вічно воюється з Врітрою, бо Врітра встає і поправляється після

¹) Чтенія И. Общества 1. 61, 62, 63, 65, 68, 69, 1864. Метлинского п'єсни 334, 335, 337, 338.

²) Чтенія И. Общ. 1, 53, 1864. Метл. п'єсн. 57.

кожної побіди Інди. Помагачами Інди в тій боротьбі слуга-
жать Марути, вітри, котрі в колядках певне служать ніби сторо-
жею Іванового двора і його грізним військам. Індра ще
зветься подавачем харчі, так само як і Іван-Громовик привозить
з собою додому три напої, як Іля пророк, котрий зайняв
місце Громовика в фантазії народу, возить по небу калачі, тобто
дає землі родючу й плодючу силу. Грецький Юпітер так само
узброєний стрілами. В скандинавській Едлі Один описується ма-
ючим блискучий спис, і його вороги, на котрих він тільки
наведе свій список, не втечуть од смерті. Один має золотий шолом,
блискучі лати, восьминого коня. Він страшенно летить на
небі, а за ним біжить грізне військо. Грім - то шум від його
оружжя, а блискавка - то іскри, що сипляться з мечів. Старо-
слов'янський ідол Святовита в Арконі мав при собі здорового
меча. Для шанування його держали в Арконі 300 узброєних
воїнів. Ідол Руєвита мав при собі коло боків сім мечів, а
восьмого держав у правій руці. На Білій Русі додержався переказ
про Перуна, що він у лівій руці носив стріли, а в правій - сагайдак.
Теперечки на Україні Іван-Громовик з'являється в
схристиянізований формі. Народ розказує, що як громить грім,
то то Бог калачі возить, їздячи на небі, а чорт літає попід небом
і перекриває, як той гуркає по хмарах. А Бог розсердиться
та й пускає у нього громову стрілу. Як тільки збирається на дощ
то чорти вже знають, і зарані ховаються в ліс, неначе вихри один
за другим ховаються в ліс. Чорти ховаються під деревом, у
дуплах, під звірями, навіть під чоловіком. А не знаходять вбитого
чорта тому, що він розливається смолою, і смола входить у
землю. Вбитому чоловікові Бог дає спасіння душі^{*)}). Той чорт у
народній фантазії назначає собою дощові хмари, чорні як
смола, котрі зараз розливаються дощем, як тільки загrimить на
небі грім і розіб'є їх блискавкою. Тим-то селяни хрестяться,
зачувши грім: вони одганяють од себе нечисту силу. Ті чорти, та
темна сила, то - та давніша Невір-земля, Вирви-город, про кот-
рого співається в колядках, і котрий має в собі міфічного царя
Ворота. Нетрудно вгадати в тих прізвищах Вирви й Ворота змінене
імення давнього злого бога Вед - Врітри.

^{*)} Поетич. воззр Слав. А. Афанасьева 1, 265.

Громовик-пастух

Окрім того, що Іван-Громовик описується воїном, він заявляється в народній фантазії в поетичному образі пастуха-вівчаря. З-за високої гори виходить отара овець, як чорна хмара. Поперед отари виходить пастух, гордий, білий з себе, в сірій гунеці. Він підперезаний ужевкою або ожиною, а до ожини прив'язані три труби: одна золота, друга мідна, третя яворова або зуброва. Як затрубить він у яворову трубу, іде голос по всіх долинах, по лісах і по полях; як затрубить у золоту, іде голос під небеса; затрубить у мідну, іде голос по всьому світу. Раз вівчар розгнівався на матір і покинув її, забравши череду. Переганяючи череду через кам'яний міст, він провалився з нею і потопив у воді свої вівці. Він жалкував не так за отарою, як за сивим конем, на котрому він об'їздив три землі: турецьку, німецьку й угорську, котрий лупав копитами білий камінь і збудував церкву з трьома дивними вікнами*).

Пастух-вівчар - той самий Іван-Громовик, тільки роздвоєний, як можна догадатись по тому, що він має достату такою дивного коня, як і Іван Княжевич. Ще у Ведах хмари звались небесними коровами, котрих лихий бог Врітра займає в кріпості, а їх одіймає і вигонить звідтіль Індра-Громовик. Отара овець у колядках просто звється чорною хмарою, виступаючою з-за гори. Сам вівчар - білий і сидить на сивому коні, має блискучі золоті й мідні труби, бо він світле божество грому й блискавки. Ожина, котрою підперезаний пастух, то блискавка, все одно як та свічка, котрою підперезаний міфічний Христос, про котрого співають у колядках. Голос од його труб розноситься по всьому небу, по всій землі, бо то голос грому. В кінці всього, одрізнившись од своєї матері, тобто од сонця, котре в колядках описується в жіночому образі княгині-господині, пастух-Громовик провалюється на мосту і топить у воді череду, тобто розливає хмари дощем по землі і разом з тим тратить свого блискучого дивного коня, бо блискавка щезає, як тільки дощ з хмар розіллється по землі.

Народна фантазія перенесла теперішніми часами характер пастуха-Громовика на св. Юрія, котрий їздить на білому

*) Чтенія И. Об. 1, 59, 60, 66, 1864 р. 1, 610. 1866 р.

коні. На Юрія на Україні і Білій Русі закопують кістки свяченого поросяти на полі на межах, святять поля й криниці, вважаючи на Юрія, як на бога родючої сили землі й плодючої сили товару, коней і овець. На Юрія і у Великоросії, і в усій Славянщині є звичай кропити товар свяченю водою, привити молебні коло криниць і виганяти в поле товар свяченю вербою. На весняного Юрія там буває пастуший празник. Пастухів подарують пирогами, яйцями, молоком. У Болгарії і Сербії на Юрія ріжуть і смажать ягнят, надівають їм на голову вінок із квіткою і зелені, до рогів ліплять воскові свічки і кадять ладаном. Образ пастуха-Громовика мабуть давніший од образу Громовика-воїна, бо він скопійований з дуже давнього пастушого становища українського народу. Пастух-Громовик, підперезаний огудиною з ожини, натякає на побут народу ще дуже патріярхальний, коли може українські вівчарі й справді підперізувались ожиною або ужевкою. Ужевка однаке служить символом блискавки, бо похожа на гадюку й ужа, в образі котрих народи споконвіку з'являли собі блискавку. Тепер на Україні народ говорить про святого Юрія, що він звіра пасе^{*)}), тобто вовків, а вовків зве Юрівими собаками. Рядом з св. Юрієм народ на Україні становить і другого вовчого пастуха, Полісун або Лісовика. Полісун гонить вовків туди, де народи воюються один з другим, і жене їх пугою. Він так ляскає тією пугою, що її чутъ дужедалеко. Се ляскання пуги - то грім. Полісун і св. Юрій становляться рядом і мають однакову роль, як роззвоєний образ пастуха-Громовика: давніший і пізніший схристиянізований. Народ розказує, як були собі два брати: один багатий, а другий бідний. Раз бідний виліз на дуба очувати. Коли так як опівночі бачить він: якийсь чоловік жене силу звіра, а позаду другий чоловік іде на возі. То були Лісун і св. Юрій. От пригнав Лісун звіра, та якраз під того дуба, де сидів чоловік. Св. Юрій почав розділяти окрайці хліба, що були на возі. Один окраєць зістався на возі. Св. Юрій оддав його бідному та й каже: "се тобі Господь дав щастя! З цього окрайця ти вже певне що розживешся". І справді, бідний ніяк не міг з'істи того окрайця. Що з'ість, то назавтра знов і приростає та й стане таким, як і був. Позавидував багатий брат бідному, пішов та й сів на дубові, на самому вершечку. Лісун і Юрій пригнали вовків. На той час не стало одному вовкові хліба: Юрій звесів йому з'істи багатого брата. Народ вірить, що вовки бігають

^{*)} Приказки Номиса, 10

тічками тільки до Водохреща. Як тільки на Ордані вовки зачу-
ють стріляння, то й розбігаються. То назначує, що зимові
хмари повинні розбігтись і щезнути, як загримить на небі перший
весняний грім.

Громовик-хлібороб

У колядках бог-Громовик описується ще в третім образі: як орач якоїсь незвичайної ниви. Якийсь господар, певне бог світла, блискавки й грому, має поле не міряне, не оране й не сіяне. Його міряли три господареві сини списами, орали шаблями, волочили струсовим пером і сіяли яру пшеницю. Само поле описується, як угорська земля, поорана й засіяна, заво-
ловчена павяним пером, обгороджена ясними мечами од злої тучі. На тому полі оре золотий плуг шістьма половими волами з золотими рогами. На волах ярма тесові, кедрові, а занози мідні. За тим плугом ходить сам Господь. Св. Петро поганяє воли, а Мати божа носить золоте насіння. На тому полі вродило насіння - зелене вино, стебло-срібло, золотий колос. Женці наклали на полі снопів як дощу, кіп як зірок на небі; возілники возили як чорна хмара, складали скирти як гори. Сам господар став меж конами як ясний місяць між зорями. А поверх тих скирт сидить птиця сокіл, дивиться на синє море, на всю землю¹⁾). Таке пишне поле, та угорська земля, то - небо, котре в міфології часто показується полем, засіяним золотим насінням - зорями. Господь і св. Петро - то тілько подвійний образ Громовика, котрий оре пиву, тобто небо, своїм золотим плугом, золоторогими волами. Воли служать образом небесних хмар, а золотий плуг образом блискавки, котрою й справді Громовик ніби поре небо на всі боки, за-
волікуючи павяним і струсовим пір'ям. Пір'я нагадує птиць, в образі котрих показуються часто в міфології вітри, ніби за-
волікуючі небо. Мати божа, розсишаюча золоте насіння, то богиня Хмара, бо те насіння просто називається зеленим вином, а вино в колядках назначує собою дощ. Снопи, копи, скирти - то зорі й хмари, котрі вкривають небо-поле літньої пори як копи й снопи. Сокіл поверх скирти та кіп - то сонце, що озирає все море, всю землю, бо в образі сокола в колядках часто описується сонце.

1) Чтенія Имп. Общ. 1, 8, 16, 17, 57, 1864 р.

Грім і блискавка в образі орання і сівби - се все було звісно і в інших народів. Скити-хлібороби вели свій рід од меншого сонцевого сина. Раз із неба упав плуг з гарячого золота з золотим ярмом. Два старші сонцеві сини, взявшись за той плуг, попекли собі руки. Тільки менший син зумів орудувати тим плугом, а через те він став царем у Скитів*). Грецький Язоп орав поле мідними волами, котрі дихали полум'ям, і засіяв його драконовими (змієвими) зубами, з которых повстали воїни. Одна великоруська билина розказує про Микулу Селяниновича, котрий орав позолоченим ралом. Український переказ про Кирила Кожем'яку розказує, що Кирило, побивши змія, запряг його в плуг, проорав ним борозну до моря та й утопив його в морі. В другім оповіданні розказується, як з'явився страшний змій, і йому давали по хлопцеві з кожної сім'ї. Дійшла черга і до царського сина, і його одвели до змія. Тоді янгол явився йому і навчив його говорити "Отче наш", звелівши втікати од змія та все говорити молитву.

Три дні і три ночі втікав царевич і вже не міг далі бігти. Він побачив залізну кузню, в котрій св. Гліб і Борис кували перший плуг для людей. Вони вхопили змія, запрягли в плуг і проорали борозну, котра й тепереньки є під Києвом і звуться "змієвим валом". Таких валів є доволі на Україні. Прикмету Громовика-хлібороба український народ потім переложив на Гліба Й Бориса і на Паликому, а трохи і на Іллю пророка. В день тих святих люди бояться жати, щоб грім та блискавка не спалили кіп на полі. Українці вірять, що сам Бог дав перший плуг Адамові, а Єві - кужіль, вигнавши їх з раю. З'являючи собі грім і блискавку в образі орання й сівби, український народ обставив празник Коляди всіма прикметами сівби й орання. На кутю на Покуті ставлять снопи жита, а в Галичині кладуть на стіл чересло од плуга, щоб кроти й миші не псували хліба, навіть ходять перед Новим роком по хатах з плугом. Звідтіль вийшов і звичай на Новий рік посыпти зерном у хатах. Народ злучив ті обряди, нагадуючі на сівбу й орання, з часом повертання небесних світил з зими на літо.

*) Поетич. воззр. Славянъ, А. Афанасьевъ 1, 558.

У колядках бог Громовик описується ще в образі ловчого, котрий їздить на лови з хортами й соколами. Молодий Іван встав раніше, ніж заспівали півні, забрязчав луком і побудив своїх братів. Він звелів їм сідлати коні, скликати хортів і їхати на прогуляння, на полювання. Взявши з собою хортів і трьох соколів, він виїхав на поле, пустив коня в поле, хортів у ліс, а соколів на озеро. Кінь вернувся і привів ціле стадо, хорти привели куницю, а соколи принесли рибу. Часто описується в колядках, як Іван ганяється за якимсь чудним звіром туром-оленем з дев'ятьма рогами. Такий дивний звір нагадує нам того звіра-короля, котрого Громовик-воїн, полонивши, прив'язує до сідла, тягне по чагарях, веде попід жаром і по жару; король-звір попік собі ноги, з його потекла кров і позаливала сліди¹). Сей дивний рогатий звір певно давніший од колядчаного й щедрівчаного короля: він його прототип; він образ грізних хмар, котрі розбиває Громовик, тягне їх по небесних чагарях-хмарах і по пожарищу-бліскавці; а кров короля - то дощ з чорної хмари, котрий заливає небесну пожежу. Часто Іван на ловах прицілюється стріляти сокола на дивному дереві; і звір тур, і сокіл промовляють до його, просить не стріляти на їх. Звір дає свої роги, а сокіл обіцяє стати в пригоді. Іван промовляє до братів, що він у ліску назнав куну в дереві і панну в терені. Братам обіцяє дати куну в дереві, а собі хоче взяти панну в терені. Потім з ловчого він знов стає воїном, розбиває город з золотими ворітами і якогось царя Ворота і бере собі панну²).

В образі Івана ловчого в картині ловів ми бачимо міф про грім і бліскавку з дощем і хмарами. Образ для міфа народ узяв з княжого бита, з ловів давніх українських князів з хортами й соколами. Соколині лови на рибу переносять нас на далекий азійський схід. І тепер в Китаї на річках і понад морем ловлять рибу приученими до того птицями, котрих сажають цілими рядками на дрючках над водою. Думка намалювати грім і бліскавку в формі ловів певно з'явилася у народі в той давній час, як ще народ жив ловами, не знаючи хліборобства. Ластючі хмари в арійській міфології описуються стадами, чередою, звірами,

¹) Труды Чубинськаго, III, 270.

²) Чтенія Имп. Общ. 1864 - 1, 2, 62, 154; 1866 - 1, 604; 1864 - 1, 48.

птицями і навіть рибою. В образі дивного звіря тура-оленя з дев'ятьма рогами нетрудно віднайти дощову або снігову хмару, котру розбиває грім і блискавка. Міф про дощову хмару з громом в образі ловів рідко трапляється в давній міфології арійських народів і розвився в повні тільки в німецькій міфології. У німецькій міфології розказується сага про дикі лови Водана. Тихої ясної ночі часом зразу сквачується страшний шум, гам, свист; місяць темніє, вихор свистить, дерево ламається і падає на землю, і на повітрі в бурі летить дикий ловчий Водан на білому як молоко коні; з кінських ніздів пашить полум'я; на Водані широкий бриль, а одежа його широко матляється по вітру. Сага розказує, що дикий ловчий часом іде на лови на огневому возі кіньми, що пащать полум'я, як і наш громовик св. Ілля їздить по хмарах возом. Його погонич ляскає батогом, а з батога сипляться іскри як блискавка. За поїздом бородатого Водана летять птиці ворони, як за Іваном ловчим летять сочки, бо ворона птиця бога Одина, як у нас сокіл грає міфічну роль при світлих богах. За поїздом біжать, гавкають і виють чорні собаки. Водан полює на коней, оленів і свиней, а часом гониться за повногрудою дівчиною, достоту так, як Іван ловчий ловить коней, тура-оленя, куниць, рибу, а в кінець усього назнає панну в терені, розбиває город і бере в полон дівчину. Іван ловчий, що добуває панну в терені, то бог Громовик, що розганяє хмари на небі, очищає небо і виводить на чисте небо богиню Сонце.

У колядках описуються ще особливі міфічні типи чоловічий і жіночий: їх спеціальність грати, красно співати і танцювати. Іван, горде паня й царське дитя, лежить на білій постелі або сидить на золотому стільчику серед шовкового білого намету на широких луках; сидячи отак, царевич грає на виграні й красно співає. До нього приходять три панни з Відня, всі в золоті й сріблі, і питаютъ, хто навчив його на виграні грати й гарно співати. Царевич каже, що його навчила стара ненька, три рази вночі встаючи, купаючи в вині та в меду, напуваючи солодким медом, забавляючи червоним яблучком і вишвикуючи швидким пруточком^{*}). Княгиня Іванко вміє не тільки грати, але любить і танцювати. На луках горить терновий огонь, а кругом того огню ходить широкий танець; у тому танці ходить княгиня Іванко, носить сокола на голові, в правій руці водить коня, а в лівій держить гусла. В колядках

^{*}) Чтенія Имп. Общ. 1864 - 1, 65; 1866 - 1, 610.

споминається ще й одна дівчина, похожа на Івана княжа. Та дівчина танцює в світлиці перед Персмишльським паном; на їй руда сукня, шнуровані чобітки, козацький пояс з жовтими ретязями і золотими ключами. Її золотий перстень без огню горить, а павяний вінок без вітру шумить*).

Сі міфи про співаків, музик і танцюрів ми зрозуміємо з міфології давніх Індусів. За індійським громовиком Індрою, тоді як він ішов на війну, ішли слідком Гандарви, небесні співаки, і Апсараси, небесні баядерки. За Індрою йшли на війну і Марути, убрани в блискучі панцири. З оружжем в руках вони летіли в бурях по небу на возах, запряжених антилопами. Упившись медовими напоями, вони помагали Індрі на війні, кидались у битву, одмікали небесні гори, доїли небесні корови і славили побіду Інди, співаючи голосну пісню хвали, од якої двигтіло небо й земля, розлітались хмари і розпадались гори. Всі ці міфічні співаки й танцюри - то вітри й бурі і хмари, що бувають разом з громом; самі їх співи й танці - то метафора шуму вітру й хвилювання хмар на небі, котрі ніби танець танцюють кругом Громовика Інди. В колядчаному княжаті Іванові нетрудно відізнати якогось світлого бога, може роздвоєного Громовика. Його вчила співати мати не вдень, а вночі, бо вночі чутніший буває шум вітру в тихій хаті, коли гудіння й свист вітру часом виразно нагадує музичні голоси. Мати купала Івана в меду, пестувала вином і медом, а ті напої бувають у міфології метафорами дощу, так як з громом і вітром разом ллється на землю дощ. Самий швидкий прутік і червоне яблучко служать знаками швидкої блискавки на небі. Оригінальна картина тернового багаття на луках, кругом котрого ходить широкий танець, в котрому танці ходить княжа Іванко з соколом на голові, з конем в одній руці і гуслями в другій. Та картина міфологічна дуже нагадує купальські огні при воді, де палили терен як символ небесного огню а найбільше блискавки. Широкий танець, де певно було багато людей, переносить нас в давню давнину, коли може ще Українці танцювали кругом того багаття, як Греки танцювали кругом ідолів, як жиди танцювали кругом золотого теляти. Ходити в танці з конем в одній руці, з гуслями в другій і соколом на голові - в звичайнім биту то невидана й нечувана річ, і більше всього в усій тій картині можна бачити образ небесного вогню в час грому, кругом котрого ходить широкий на все небо танець небесних хмар, а меж ними ходить якесь міфічне божество,

*) Там же, 71, 94.

може сам Громовик. Сокіл на його голові показує, що то божество світле, як і сам сокіл символ бога Громовика. Ще в давній Індії малювали богів з птицею в руках і на голові, як і у нас малюють Бога і Христа з голубом над головою, зводячи до купи раншу і пізнішу форму божества, тоді як єгипетські боги малювались просто з звіріними й птичими головами, певне на переході од зооморфічних міфів до антропоморфічних. І над колядчаною Богородицею в церкві процвітає рожа, а з тієї рожі птах вилітає; в одній колядці вона описується з соколом в руках¹). Гусла в руках княжати Іванка служать знаком або шуму вітру, або громового гуку на небі. Івана княжевича можна мати за одно лице з богом Громовиком, тим богом Посвистачом, котрому в одній думі дружина молиться, щоб він добру годину дав, моря не турбував²), або з давнім богом Стрибогом, або з Орфеєм, співаком і музикою давньої грецької міфології. Ті дівчата, що приходять з Відня, що танцюють перед Перемишльським паном у вінку, що без вітру шумить - то певно істоти аналогічні з індійськими небесними баядерками Громовика Інди. В загалі треба сказати, що в міфології усіх народів усі духи, всі боги вітру, бурі вихору й хмар, німфи, сирени, нікси, ельфи, віли, наші русалки й відьми - всі вони люблять пісні, музики й танці. Образ колядчаного Івана княжевича, музики й співаки, ми знаходимо тепер у водяному дідькові, про котрого народ розказує, ніби він вночі виходить з води і співає пісень, а люди підслухують та й собі вчаться од його. У деяких селах на Україні називають ті пісні, що їх співав дідько вночі, і дівчата не співають тих пісень, маючи за гріх їх співати. Крутіння вихору й дощ народ зве танцями на чортячому весіллі, а сам вихор зве чортячим весіллям. Коли дощ іде при світлі сонця, то народ каже, що то чорт видає дочку заміж, або що чорт жениться з відьмою. Танці, співи й грання княжати Івана ще більше підпирають думку, що він міфічний образ.

Богиня Весна

Богиня Весна в народних піснях описується в образі дівчини такими ясними й розкішними фарбами, в таких ясних

¹) Чтенія Імп. Общ. 1864 - 1, 47.

²) Записки Куліша, 1, 176.

формах, що в кількох віршах народна фантазія намалювала цілу картину весни. У веснянках так описується дівчина Весна. Ішла вода лугом, а коло того лугу була стежка; тією стежкою йшла дівчина; вона вмивалася водицею, втиратися червоною китайкою, повісіла червону китайку на морі, посіяла жемчужину на полі, поставила золоті стовпи, а на стовпах помостила для свого милого срібні мости. Дівчина просить: як буде йти до неї миць, щоб замаяла китайка на морі, зацвіла жемчужина¹ в полі, засіяли золоті стовпи, забрязчали срібні мости¹). Тут ми бачимо цілу картину весни. Вода з річок розливается по лугах; на сході або на заході мають хмари, червоні од весняного проміння сонця; сяє як жемчужина сонце серед неба; на небі блищає золоті стовпи й срібні мости - веселка, білі хмари, стовпи з ясного проміння сонця; в той весняний час громить і брязчи на срібних хмарах миць Весни - бог Громовик. Про весну народ співає ще в час повертання сонця з зими на літо, на празник Коляди. В колядках народ уже співає про квітки, про ластівок, про зозулю, як на Христове Різдво янголи божим духом ріки облили, як сади зацвіли і розвивалися, як прилетіла ластівка, як зозуля закувала в садочку до схід сонця і шукала, де б собі гніздечко звити; хотіла звити гніздо в лісі на ліщині, та побоялась людей; хотіла звити гніздо над річкою, та побоялась, щоб вода не затопила гніздечка; звила собі гніздо в господаревому саду, щоб рано кувати і будити господаря. В колядках говориться, що вже корови потелилися половими жовторогими бичками, кобили пожеребилися вороними білокопитими золотогривими кониками, вівці покотилися круторогими баранцями та ще й близнятами, рої вже пороїлися²). У великородніх чи волочових колядках на Білій Русі весна описується, як славная пані череватая, що зачерилася на трьох синів: на пашничка, конюшка і земчика. Сини просять у Бога, щоб уродило жито, щоб напаслися коні і наройлися бджоли³). Певно та міфічна черевата пані колись безпосередньо родила жито, траву й виводила роїв; не дурно ж вона рівняється в колядці до виловатої верби, самого плодючого дерева. В декотрих місцях на Україні справляють празник Весни; так у Пінщині найкращу дівчину обвірчують березовим і кленовим гіллем і водять по селу. Та дівчина зветься "Кущом", а в Полтавщині "Тополею". Празник Весни справляли на Зелні Святки.

¹⁾ Малорусс. сбор. Мордовцева, 351.

²⁾ Чтенія Имп. Общ. 1864 - 1, 16, 32, 78. Безсонова бълорусс. пѣсни, 21.

³⁾ Бълорусс. пѣсни Безсонова, 5.

Весною, починаючи од Великодня, дівчата і хлопці граються в весняні ігри і при тім співають веснянок. Всі весняні ігри вигадані на міфічній основі: вони стосуються до світлих і темних небесних сил; в них ми бачимо копію з того, що діється весною на небі і на землі. Можна гадати, що в давні часи весняні ігри були початком релігійного культу, а може й самим культом, котрий у християнські часи став іграшкою, як деякі язичеські давні боги стали навпісля нечистою силою. Не дурно ж весняні ігри молодіжі справляє на цвінтарі й кругом церкви і починає на самий Великдень.

У всіх весняніх іграх ми примічаємо три головні форми руху дівчат і хлопців: кружковий, поплутаний і рух двох противних рядів. Найлюбіша фігура руху в весняніх іграх кружкова. Дівчата і хлопці беруться за руки, роблячи кружок, крутяться доконечне за сонцем і співають веснянок. Так грають в Короля, Кострюба, Ящура, Зайчика й Перепілочку. В декотрих іграх дівчата і хлопці сплітаються руками, ставлять на руках хлопчика або дівчинку і так ходять кругом церкви, як наприклад в Володарі. Кружкова форма весняніх ігор то копія руху небесних світил кругом неба. Прототипом всіх весняніх ігор кружкової форми, де найясніше виявляється міфічна ідея, можна назвати гру в Короля чи в Царенка. Дівчата й хлопці беруться за руки і роблять кружок чи город крутячись за сонцем. Серед городастає дівчина і зветься царівною, а за городомходить парубок і зветься царів син. Дівчата співають, щоб царенка приступив близенсько, поклонився царівні низенько, узвій з ряду. Таку само тему ми бачимо в тих колядках, де Громовик Іван царевич руйнує ворожий город царя Ворота і добуває собі царівну. Дівчина царівна - то сонце на небі весняної пори, а царів син - бог Громовик, що розбиває зимові хмари і визволяє сонце. Кружковий рух в Королі кругом дівчини-царівни пригадує той широкий танець на луках кругом тернового огню, в которому ходить міфічний княжевич Іванко з соколом на голові і з гуслями в руках. Може в давні часи дівчата й хлопці славили в веснянках саме сонце і вже після натомість почали славити дівчину-царівну.

У другому роді весняніх ігор ми бачимо фігуру руху покручену, як наприклад, в Кривому танці, в Романі-зіллі і в інших. У Кривому танці забивають в землю три кілки на три угли, беруться за

руки в два ряди і крутяться поміж тими кілками. Такий рух, де нема ладу й кінця, як співають при Кривому танці, пригадує нерегулярний і неоднаковий рух хмар на небі, як вітер гонить їх то в один бік, то в другий, а часом і так, що спідні хмари йдуть в один бік, а верхні в другий. В Кривому танці дівчата співають про вінок; той вінок в'є дівчина і вішає у теремі (або в терені) на дереві, на золотому кілку, на шовковому шнурку. Дерево в теремі то мирове дерево серед світу з золотим верхом, з соколиним гніздом зверху, як воно описується в колядках; то хмари на небі з золотим сонцем зверху, з дощовими шнурками, а самий вінок то сонце, що висить на небі вище од хмар. У других весняних іграх з покрученим рухом, як наприклад, у Шумі, співають, що мати якоїсь дівчини сплела ліс, сплела сито-решето, щоб дівчинине зілля зелене було; а в Дібровоньці співають про дівчину Настечку, котра гасила палаючу діброву, носячи воду цебром та решетом. Сі образи ясно показують, що при іграх з поплутаним рухом співають пісні в честь богині Хмари, котра заплітає небо ніби лісами, плете з хмар сита й решета, точить воду з хмар ситом-решетом, то ллє, як з цебра, щоб на землі росло зелене зілля¹). Саме слово Дібрівонька, як звуться гра, вже показує, що в веснянках славлять небесні діброви-хмари, дс буває шум од вітру, а слово Кривий танець натякає на ті танцюристі міфічні образи богинь хмар, котрі в Індусів звались апсарасами. По цім усім прикметам можна сказати, що весняні ігри з поплутаним рухом колись грали для слави небесної німфи, богині Хмари.

Є ще весняні ігри, що стосуються разом до хмар і до весняного сонця, як наприклад, гра Володар і інші. У Володарі дівчата сплітають з рук тин і садовлять на тину хлопчика, співаючи про Володаря або Воротаря. Од якогось царя до Воротаря прийшли слуги, самі по коліна в болоті. І кричать під ворітами, щоб він одчинив їм ворота. Слуги везуть дари: срібло, золото і ярі бджоли. Їм кажуть, що тих дарів мало, а вони обіцяють дати мале, мизинне гетьманське дитя все в сріблі, в золоті, вкрите чорним оксамитом; воно біле, в червоних чоботях, сидить на золотому креселку, грається червоним яблучком, крає його золотим ножиком. В однім варіанті слуги додають молоду дівчину в сріблі, в золоті та в рутяному віночку²). За-

¹⁾ Тим то в піснях часом ліплять до купи такі образи, котрі ніби ніяк не стосуються один до другого, й котрі можна вияснити тільки з міфів, як напр.: «Дала мені мати сито-решето, щоб мое зілля зелене було!»

²⁾ Вѣсти Европы, 1874, 587.

плетені руки пригадують поплутані хмари, а міфічний хлопчик зовсім має аналогію з колядчаним княжевичем Іваном. Мале гетьманське дитя описується в веснянці достоту такими фарбами, як і в колядках та щедрівках Іван княжевич, котрий так само любить сидіти на золотому стільчику, і бувши дитям, грався і підкидався червоним яблучком. Те мізинне дитя або сонце, або сам бог Громовик в дитячому зрості, так як весною блискавка й грім і само сонце тільки що починає показувати свою молоду, сливе дитячу силу на небі. В тому, що дитя вкрите чорним оксамитом і має слуг, по коліна в болоті, ми бачимо, що сонце й блискавка затемняються весною чорними хмарами, котрі здалися народній фантазії чорним оксамитом і болотом. Слово Володар, може й взяте з історії, переіначене з слова Воротар, котре близче до царя Ворота в колядках, аналогічних з веснянками. Їх аналогія дає право думати, що колядчаний цар Ворот змінився в веснянках на царя Воротаря. І Воротар і Ворот то царі якогось ворожого города, котрі держать у себе якесь ясне срібне та золоте божество. В них можна бачити давнього індійського лихого Врітру, бога холоду й темних сил, ворога світлого громовика Інди.

Третя фігура руху в веснянках - у двох противних рядах або купах, як наприклад, в Жельмані, в Шумі, в Прісі. З тих двох таборів і з пісень, де можна вловити неприятельські мотиви, ми бачимо, що якийсь ворожий дух розділяє дві лави. У Шумі дівчата лають хлопців за те, що вони не жснятися; В Жельмані одна половина чіпляється з сватанням, а друга дає одкоша. В грі Виступень дівчата соваються одні до других з кулаками. В сьому третьому роді весняних ігор ми бачимо образ змагання і боротьби на небі темних зимових сил з світлими весняними.

В інших весняних іграх і веснянках постично описується й виспівується вся весняна природа в своїх трьох царствах, виспівується кохання, що весною пробуджується виразніше в серці чоловіка. Так дівчата беруться за руки в довгий рядок і обкручуються кругом одної дівчини, що стоїть на одному місці, приказуючи: "ізбий, Боже, качана", показуючи як вбивається в головки капуста; то показують, як в'ються зеленські огірочки, то співають про коренистий і головистий мак, про горошок, що в'ється в стручки. У веснянках і в іграх описуються пташки і звірі: перепілочка, горобчик, квочка з курчатами, зайчик, коза, ящур. Дівчата співають про кохання, граючи в мужа й жону. В весняних іграх знаходимо легенське натякання на фаллюса в грі Тикало, де одна дівчина кидає тихенько паличку в пелену котрій-небудь дівчині, а друга дівчина повинна одгадувати. Весна була богинею найлюбітшою,

наймилішою найбільше для дівчат та хлопців, як теплий час гулянок надворі і поетичний час кохання.

Купайло

Давній язичеський празник Купайла народ переніс тепер на празник Івана Хрестителя (проти 23. Червня), може тим, що саме слово хреститель підходить до слова Купайло, як слово хрестити підходить до слова купати. Само слово Купайло вийшло певно од того, що ясні літні небесні сили, сонце, блискавка й грім спільними силами ніби купають землю, даруючи її найбільшу в час празника Купайла родючу силу, а може й од того, що на празник Купайла люди купались у воді, віруючи в чудову її силу, як і тепер у Великоросії купаються в ополонках на Водохрещу, віруючи у велику чудотворну силу води.

Ніч на Купайла дуже значна для українського народу. В той час сила сонця й тепла розвивається до найбільшої міри. Ростуча й плодюча сила землі доходить до найвищого ступеня. Хліб починає спіти, трава й всяке зілля стоїть в цвіту. Земля пишно убрана зеленим листом; ніде не видно жовтого листочка. Вода в річках ще не висихає од літньої жари. В купальську ніч діються на землі й на небі великі чуда. В лісі цвіте папороть, як огнева іскра; цвіт папоротістережуть чорти, відьми, вовкулаки і всяка нечиста сила. Лихі люди в той час роблять на полі закрутки з хліба. В ту ніч відьми ходять дойти корови. Селяни кладуть на вікна кропиву, а в хлівах осичину, щоб оборонитись од відьмою і всякої нечистої сили. Щоб молоко не дісталось відьмам, казяйки злучають на ніч телят з коровами. В той день ходять по землі русалки, і дівчата цілий день носять під пахвами полин, щоб не причепились русалки. Дівчата йдуть в поле збирати всяк зілля, в'ють з нього вінки й вороожать про свого милого. Одну дівчину садовлять у лісі в яму, зав'язують їй очі і дають в руки вінки з свіжого й сухого зілля. Та дівчина зв'ється Купайло. Побравшись за руки, дівчата ходять кругом неї і співають пісень. Кому Купайло дастъ вінок з свіжого зілля, та дівчина буде щаслива в парі, а кому дістанеться сухий вінок, та буде нещаслива; кого ж Купайло піймає, та дівчина не вийде того року заміж. В купальську ніч дерево переходить з одного місяця на друге, говорить шелестом листу. Всі звірі й зілля розмовляють між собою. Усяке зілля в ту ніч набирається незвичайної сили, і захарі зривають його для чарів. Страшна

сліпа змія мідяниця розкриває очі, нападає на людей і пробиває їх наскрізь. Такі чуда діються в купальську ніч!

Празник Купайла на Україні справляють з такою обставою, в котрій вповні додержався до нашого часу давній язичеський обряд. На Купайла дівчата й хлопці роблять куклу з вінків, з соломи, кропиви й шипшини, а найчастіше з чорнокленка; її вбирають в квітки, в стрічки, в вінок і ставлять над водою. Та кукла зв'ється Мареною. Потім роблять другу куклу з соломи, вбирають у вінок, в сорочку, плахту й намисто і ставлять рядом з Мареною. Друга кукла зв'ється Купайлло. Часто беруть гільце з чорнокленка, обвішують його вінками, стрічками і те гільце зв'єть Мареною. Під тим гільцем ставлять куклу Купайла. Перед Мареною й Купайллом ставлять стіл з горілкою й закускою, розкладають огонь, і дівчата й хлопці, побраввшись за руки, скакають через огонь і співають купальських пісень. Тим часом хлопці закрадаються, однімають Марену, розривають і розкидають її або топлять у воді. Дівчата не сердяться на них і знов роблять другу Марену, докоряючи парубкам, що вони вкрали не любу Марену, а ту, що дівчата навмисне виставили, щоб підурити хлопців. Після того дівчата розламують Марену, беруть по гіллячці додому і кидають на грядку в огірки, бо кажуть, що од того лучче ростуть огірки. Після всього Марену кидають у воду, а з нею часом топлять у воді й Купайла.

Ні один народний обряд не переносить нас у таку давню старовину, як обряд Купайла. В обряді Купайла додержалась до нашого часу ціла язичеська служба богам. Перед нами стоять два ідоли: Купайлло й Марена; перед ідолами стоїть стіл з жертвами, коло стола святий огонь; кругом огню дівчата й хлопці справляють празник танцями й піснями. Два ідоли показують, що празник святкували двом міфічним божествам або двом групам богів. У празникових обрядах мають роль два елементи: огонь і вода. По тому ми можемо сказати, що купальське свято справлялось двом богам: богині Сонцю й богині Хмарі, німфі дощу.

Купальське багаття дуже давня річ у міфології народів: про його знато не тільки Арійське плем'я, його знали й Сіміти. Його скрізь розкладали над водою, на горах, на полі і навіть у городах. Ще не так давно, в XVII столітті, палили купальське багаття в Парижі й Мецці. Серед міста на майдані клали дрова, вбирали листом та квітками; мер перший запалював багаття. В Німеччині і на Піренеях купальське багаття благословляло само духовенство, і купальське свято справляв не тільки простий народ, але й шляхта і князі. Молодіж убиралась у вінки й танцювала. кругом багаття; старі й молоді скакали через огонь і перес-

носили дітей, щоб набратись здоров'я. З багаття брали додому вугілля й головешки, для ліків од хвороби й чарівництва. Купальське багаття народ палив у честь сонця для знаку його найбільшої сили на землі такої благотворної, котра дає родючість і плодючість всьому життю в природі.

Та кукла, що звється Купайлом, була в давні часи образом богині Сонця. Кукла Купайла в дівочому вбранні, в намисті, в сорочці і в вінку дуже нагадує тих міфічних дівчат, про яких співають у колядках. Хоч граматичний рід слова Купайла середній, однаке в одній пісні трапляється воно в жіночім роді:

*Купала наша, Купала!
Заграбо сонечко на Йvana.¹)*

У купальських піснях слово Купало стоїть рядом з сонцем:

*Ходили дівочки коло Мареночки,
Коло моого будола (ідола) Купала;
Гратиме сонечко на Йvana.*

У других купальських піснях співають про сонце в образі печі, котру везуть через село, обтикану зорями й деркачами²). Піч серед села то сонце серед неба, а деркачі то його проміння, похоже на деркачі.

В одній купальській пісні співають про полело, що летіло через село, стало спочивати на одній хаті і запалило хату. Огнєве полело то або сонце, що спочиває на небі і запалює промінням все небо, або блискавка, що потрапляє в хати й часто запалює їх. І сама міфічна змія мідяниня, що прозирає на Купала й пробиває чоловіка наскрізь, не що інше, як страшна сила блискавки, котра часто вбиває людей на смерть. Співаючи купальські пісні в честь сонця, народ не забув у піснях грому й блискавки, близьких до сонця по своїй благотворній для природи силі. В купальських піснях грім і блискавка дуже поетично описується в образі брата, котрий зарубав сестру, посік її на дрібний мак та й посів у трьох городах на трьох грядочках; а з того маку уродились васильки, барвінок і любисток:

*Торох, торох да по дорозі!
Голос, голос да по дібрюві!*

¹) Труды Чубинского, III, 217.

²) Труды Чубинского, III, 216.

Що ж то за торох та по дорозі?
Що ж то за голос та по дібрюві?
Ой то брат сестру зарубать хоче.

Сестра каже до брата:

Посічи мене на дрібен мак
Да посій мене да на трьох грядочках.
Ай уродитися да трой-зіллячко:
Що перве зілля - то ж василечки,
А друге зілля - то ж барвіночок,
А третє зілля - то ж любисточок¹).

У цім образі ясно намальовано, як грім розбиває хмару, січе її на дрібні дощ, а од того дощу родиться на землі всяке зілля.

Як на емблему сонця або блискавки треба дивитись і на міфічний цвіт папороті, що цвіте й гасне так ясно й так швидко, як іскра. Так Хорвати звуть цвіт папороті перуновим цвітом, а Хорутане звуть сонцем. Про цвіт папороті народ на Україні розказує багато всякого дива. Народ вірить, що папороть цвіте в глупу північ, ще як не співають півні, і падає туди, де в землі лежать гроші. Як розцвітається папороть, то тріщить і так блищить огневим або червонокровавим цвітом, що й очі не видержать. Цвіт папороті можна достати таким способом: треба зайти в ліс, куди не заходить курячий голос, сісти коло папороті на розісланому рушнику, обвести кругом себе свяченою крейдою круг і держати в руці хрест і ножик. Вхопивши в жменю цвіт, треба зараз підрізати шкуру на мізинці лівої руки і закласти туди цвіт. Тоді нечиста сила: відьми, чорти, вовкулаки, мерці, домовики - підіймуть шум, регіт, гвалт, галас, щоб перелякати чоловіка і одняти цвіт. Розказують, як чорт скусив чоловіка, перекинувшись жидом і мировим посередником. Раз у чоловіка пропали воли на Купайлі. Шукаючи волів, він ліг спати в лісі, і вночі в його постолі впав цвіт папороті. Чоловік зараз угадав, де його воли, знайшов, зайняв і погнав додому. Коли назустріч йде жид і дає йому за постоли капшук грошей. Тільки чоловік оддав постоли, як жид зареготовався, щез, а з грошей стали черепки²). Цвіт папороті то світ сонця або блискавки, що має велику силу і робить дива в природі. Всі ті страховища, що стережуть цвіт папороті і з жадобою крадуть його і однімають од неї чудову потайну силу, то темні зимові

¹) Труды Чубинского, III, 213.

²) Труды Чубинского, III, 197, 198.

сили, вічні вороги світлих сил, готові вічно з ними боротись і однімати од їх силу життя. Не один цвіт папороті служить емблемою сонця і блискавки, а й другі квітки, трави й коріння. Так Серби вірять, що в одному дивному саду цвіте кущ рожі. Під корінням того куща лежить звір. Якби звір вивернув коріння куща, то од цього висохла б земля. В рожах того куща лежить грім і блискавка. На угорській Русі в веснянках сонце звється червоною палаючою рожею. Із цього всього ми бачимо, що на празник Купайла народ святкував богиню Сонце і цілу групу світлих небесних сил, котрі доходять у місяці Червці до найбільшої сили над землею і грають найбільшу роль у житті природи.

Друга купальська кукла звється Мареною. На Марену ми дивимось, як на емблему богині Хмари, як на симблому божества небесної води-дощу, котрий має роль для землі й усього життя на землі на рівні з сонцем. На празник Купайла вода має роль на рівні з огнем. Дівчата, розклавши на березі огонь, забравши в руки пучки палаючої соломи і убравшись у вінки з полину й всякого польового зілля, скакають через огонь просто в воду; плаваючи в воді, вони держать в одній руці пучки соломи. Скупавшись, дівчата ворожать на воді: пускають вінки на воду, приліпивши запаливши воскові свічечки. На який бік вода понесе вінок, з того кутка треба ждати суженого^{*}). Після празника дівчата кидають Марену в воду, приспівуючи:

*Утонула Мареночка, утонула,
Та наверх кісонька зринула!*

Потопаюча Марена нагадує про ту дівчину в колядках, що пливє Дунаєм, потопає в Дунаї або в морі, а колядчана потопаюча дівчина то богиня Хмара, бо хмара, пливучи по небу, як по морю, розпливається і щезає після дощу. Саму куклу Марени найбільше роблять з кленового гілля, а часом Мареною звуть просто гільце з чорнокленка. В тому гільці ми бачимо міфічне мирове дерево дуб, що росте на якомусь морі або пливє по морю. Як саме міфічне мирове дерево, так і купальська Марена то емблеми літніх дощових хмар. Марена з кленового гільця кинута в воду зовсім має аналогію з тим міфічним деревом, що росте на воді, як про нього співають у колядках. У купальських піснях співають про якесь дивне дерево достоту так, як і в колядках:

^{*}) Стеблів, село Канівського пов.

*Ой везли ми деревце
Через наше селце,
А з того деревця
Рублена церковця.*

Розламавши гільце, дівчата розносять додому і кидають на грядки огірків, щоб лучче родили огірки. Очевидячки тут хочуть звести з неба на грядки дощ з літньої хмари. В купальських піснях співають про якусь відьму, що "на дуб лізла, кору гризла, з дуба впала, зілля купала". Тут описується якась німфа небесної води в хмарах, що сидить на хмарах, падає на землю дощем і поливає чи купає зілля. Відьми, як потім побачимо, то напівміфічні істоти і певно колись були в давні часи богинями небесного молока-дощу. Тим-то народ вірить, що в купальську ніч настає царство відьом: вони тоді найбільше люблять дойти корів і збираються на Лису гору. На Купайла русалки виходять з води і люблять гуляти по землі, так що дівчата цілий день носять під пахвою полин, щоб оборонятись від русалок. День Купайла то разом празник і русалок, водяних німф. Словом сказати, Купайлло був празником богині Сонця, котре доходить до найбільшої сили і дає родючу силу землі, і богині Хмари, що посилає на землю дощ і помагає плодючій силі землі. Тим-то в купальських піснях співають про одну дівчину, котру брат зарубав, посік на макове зерно, посіяв на грядках, і з того зерна виросло трой-зілля. Та дівчина - то літня хара, що од грому розсипається дощем і ростить на землі всяке зілля.

Треба спом'януть, що на празник Купайла народ примітив і повертання сонця з літа на зиму і ливився на те, як на умиралня світлого божества. В купальських піснях вже чуємо мотиви смерті й похорону; "Петречко вмер, Настечка кричить: біжіте, дзвоніте!" співають у купальській пісні. Акт умиралня сонця виявився в празникові бога Ярила, котрий справляли подекуди на Україні разом з Купайлом. Молодиці роблять солом'яну куклу з дітородними органами, кладуть у домовину і по заході сонця виносять на улицию. Няні молодиці плачуть і приказують: "помер він, помер!". Потім закопують її в землю.

Коляда був давній зимовий празник в честь світлих богів літа та тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу. Народ примітив зимою повертання сонця з зими на літо й виявив його рядом празників. Всі теперішні народні звичаї й обряди на Різдво, на Василія і на Водохреща то безперечно давні язичеські обряди, тілько прилучені до християнських празників. Певно ті празники тяглися не один день і звалися загальним збірним словом *Коляда*.

Зимові празники світлих літніх сил були великими святками, як літом Купайло, бо припадали в дуже значний час у природі. На празник Коляди, так само, як і на Купайла, діються великі дива на землі. Всі вечори од Різдва до Водохреща звуться в народі святыми. По заході сонця в той час не можна робити діла, гріх прясти, гріх виносити сміття з хати. Вночі перед Різдвом говорять воли й навіть знають будуще. Кажуть, що тієї ночі дерево розвивається і цвіте. Проти Водохреща вода в річках освящається, і навіть буває час, що вся вода стає вином. Розказують, що один чоловік хотів напитися в той час з річки води, а в річці було вино; він набрав вина, одіхав трохи і попробував того вина, а з його стала знов вода. На Водохрещу кроплять свяченою водою хату, оселю, товар, бджоли, доливають варево в кадовбах, починають вчити коней неуків. Кажуть, що вечірня вода ніколи не псується, а як її держати дуже довго, то вона стає живим сріблом і світиться вночі, як огонь...

Подивимося на ті обряди, що народ справляє на Різдвяні святки. Перед самим Різдвом буває багата кутя, перед Водохрещем *голодна кутя*. На Меланки, проти Василія, в щедрий вечір печуть млинці й начиняють кишки. На Білорусі друга кутя буває на Меланки, проти Нового року, але на Чорнорусі, в Віленській губернії, в північних повітах Городнянщини і в західних Мінщини друга кутя справляється проти Водохрещі, як і на Україні, так як Чорнорусь звичаями, язиком і народною літературою ще близчча до України, ніж Білорусь. Кутя - велике свято в народу, де за столом, як за вечерєю любові, хазяїни сідають вечеряті разом з наймитами і наймичками. Ввечері перед Різдвом хазяїн вносить у хату чистого, без бадилля, сіна і, поклавши три поклони, мостить його на покуті. В кутки ставлять з півснопа жита, пшениці і вівса, а на сіні горщок з

кутею і другий з озваром. Озвар накривають хлібом, а кутю паляницею або книшем. Малий хлопець, переносячи горшки на покуття, квокче, щоб курчата добре лутилися. Перед образами світять свічку і в хаті курята даданом. За вечерею хазяїн підкидає ложку куті під стелю, приказуючи: "Морозе, морозе! Йди до нас вечеряти, та не поморозь жита, пшениці й всякої пашниці." По тим зернятам, скількоїх пристане до стелі, вгадують, чи добре будуть роїтися бджоли. Хазяїн витягає стебло сіна і по довжині вгадує, чи добрий буде урожай на хліб, чи недобрий. За вечерею не можна пити води, бо хто нап'ється, тому буде хотітися пити в жнива. Хто за вечерею чхне, той буде щасливий, тому батько дарує гуску або овечку, або теля. В Галичині на столі кладуть часник і ручку од плуга, щоб миші не псували хліба на полі. За вечерею поминають померлих родичів, згадують живих, котрих нема дома, матері плачуть за дітьми, з котрими не довелося вечеряти на святвечір. На багату кутю посилають вечерю з книшів, паляниць і пирогів родичам і доконечне бабі-повитусі хазяйських дітей. Сіно з покуття дають товарові, мостять з нього гнізда в обычайках для птиці, соломою з покутів'язують в саду дерево, щоб добре родило. На св. Василія хлопці з рукавиць посипають всяким зерном по хатах. На вечірнє водосвята і на Ордань старі люди йдуть з трійцями. Після святвечора на голодну кутю стріляють з рушниць або стукають макогоном у ворота, проганяють кутю. Од того стріляння розбігаються вовки і перестають бігати тічки вовків.

По всіх різдвяних обрядах ми бачимо, що народ празникує обрядами двома групами світлих літніх сил, огневим і водяним, і празникує перш за все як народ-хлібороб, благаючий собі од світлих богів доброго врожаю жита, пшениці і всякої пашниці. В усіх колядчаних обрядах ми бачимо два елементи, котрі грають головну роль: хліб і воду. Кутю варять із зерна, хати посипають зерном, на покуті ставлять сніп хліба, вечерю посилають з хліба, на святвечір варять доконечне горох, дерево обв'язують соломою, на столі кладуть плуг, колядники в Галичині носять з собою плуг. Із цього усього ми бачимо, що народ у різдвяних обрядах празникує початок нового року хліборобства, котре грає головну роль у житті українського народу. Щоб забезпечити собі урожай хліба од темних зимових сил, народ сповняє деякі жертвені обряди *Морозові* і *Дюді*: хазяїн, кидаючи ложку куті під стелю, просить до себе вечеряти Мороза, щоб він не поморозив хліба, а на Білорусі, на Меланки, після вечері заставляють на столі кілька ложок куті для *Дзюді* (*Дюді*), бога зими, діда з білим волоссям і з білою бородою, щоб він не шкодив морозами. Народ злучає вечерю на кутю і жнива, забо-

роняючи пити воду за вечерею, щоб у жнива не так мучила смага в гарячий час. Так як світлі літні сили: сонце, блискавка і грім - мають великий вплив на хліборобство, то народ у своїх різдвяних обрядах злучив докупи обряди з мотивом про хліборобство і про літні небесні сили. Після куті стріляють з рушниць або б'ють макогоном у ворота, щоб проганати кутю й вовків. Сей обряд служить символом грому, що проганяє, зиму і попередній старий рік, даючи місце новому хліборобському року. Так колядники ходять по хатах з козою; коза тут служить образом сонця. Про ту козу в колядках співають, що вона має "золотені копиточки; де вона ходить, там жито родить; де не буває, там вилягає; де коза туп-туп, там жита сім куп; де коза рогом, там жито стогом"¹). Коза каже, що вона не боїться стрільців, тільки боїться "Діда, що в його борода сіда". Дід з сідою бородою то дід Дюдя, бог зими й морозу, ворог сонця й всіх літніх небесних сил. Самі трійці, що з ними стоять при водосвятті на Ордань і на вечірнє водосвята, звуться громницями²).

Різдвяна свячена вода, як ми сказали, має велику роль: нею кроплять усе хазяйство. Найбільше народ поважає *вечірню воду*, що святять перед Водохрещем увечері в криницях, може тому, що той звичай нагадує весняний звичай святити криниці на преполовення, і що криниці мають велику вагу в народі, як міфічний символ небесних криниць-хмар. Її п'ють потрошку на тщесерце, мажуть слабим очі, груди, лоб. Така повага до свяченової різдвяної води і міфи про чудовну її силу показують, що народ на різдвяні святки празникує другій групі небесних літніх сил, хмарам і літньому дощу, що грають велику роль у хліборобстві.

Темні зимові сили

Темні зимові сили описуються в колядках, як вороги світлих богів; вони женуться за світлими богами, б'ються з ними, перемагають і вбивають їх.

Темні сили описуються в образах, взятих з історії і з народного побуту, але є ще в народних творах і міфічні давні образи темних сил. Темні сили показуються то ордою, що нападає

¹) Труды Чубинского, III, 265, 266, 277.

²) Потебня, о мифичномъ значені обрядовъ - 6.

на двір Господаря і руйнує його, то Турками й Татарами, то якимсь царем Воротом, на котрого б'є Іван-Громовик. Ще частіше темні сили описуються як жиди, як сім сот жидів, жидівок і жидівських дівок, котрі гоняться за матір'ю Громовика, скрізь шукають його самого, випивають море, рубають ліси, викошують траву, розбивають камінь, жнуть пшеницю і таки доходять до свого: знаходять світлого бога, мучать його, забивають за нігти всяке дерево, випускають з нього кров, розривають крючками ребра. На образ жидів, як темних зимових сил, навела народну фантазію св. історія про Христову страсті. Вороги світлих богів часом описуються як розбишки; вони напали в горах на Івана Громовика, взяли його, як він водив танець кругом тернового огню, одняли од його сокола, гусла й коня вороного і закинули його в тюрму. Найдавніша міфічна форма грізних зимових сил - то дивний звір тур-олень з дев'ятьма рогами, котрого нагледіла у віконце Господиня (сонце) і звеліла застрелити. На одному розі того звіра стоїть терем або шинк. Той звір ходить у лісі, на звірі стоїть стільчик, а на стільчику сидить красна панна. Звір тур-олень часом у колядках звється царем, котрого Громовик волочить по чагарях і пожарищі прив'язаного до сідла. Той міфічний звір, то образ зими з чорними хмарами, з снігом, з вітром, морозами, - то індійський лихий Врітра, ворог Громовика Іndri. Зима здавалася народові звіром, що краде сонце й блискавку і держить їх у себе, в образі красної панни на золотому стільчику. В колядках Білорусі говориться про такого самого звіра, котрий гадиною лежить у чистому полі під білим камнем. Ту гадину знаходить *славний панич* (Громовик), хоче її застрелити, тобто розбити зимові хмари своєю стрілою - блискавкою²⁾.

Боротьба й побіда темних сил природи над світлими описується у весняній грі *Ворон*. У *Вороні* ми бачимо дві сторони: матір з *красною* старшою дочкою і дітьми, і *Ворона*. Мати стає проти Ворона, а позад неї *красна дівчина* і всі діти; вони міцно держаться рядком одно за другим. Проти матері сідає Ворон і копає паличкою пічку. Ворон хоче гріти окропи, щоб залити дітям очі. Гра починається розмовою між матір'ю і Вороном. Мати просить у Ворона води, що знаходиться десь під вербою. Ворон одказує, щоби вона пішла собі й напилася. "Коли боюся, бо воду стереже вовк та гадюка", - каже мати. Із розмови матері з Вороном бачимо, що Ворон наївся,

²⁾ Безсонова Білорусс. п'єсни, 12

напився, сидить у високому городі, а за ним стоїть чорт з бородою. Мати каже, що і в неї є город; хоч і низько обгороджений, та Ворон його не перескочить. Після розмови Ворон починає ловити материних дітей, хапає їх по одному й переводить у свій город. Після всього хапає й красну дівчину і переводить до себе. Зоставшись сама, мати приходить у город Ворона впізнавати своїх дітей. У сій грі описується боротьба зими з літом. Ворон, образ хмари, держить воду під вербою, котра в казках звється цілющою і живою водою і котру стережуть змії. Та вода - то літній дощ, що дає живу силу землі. Ворон хоче згубити з світа дітей і красну панну, заливаючи очі не холодною, а гарячою водою. Се наводить нас на здогад, що в сій грі додержався може давній індійський міф, в котрому лихий Врітра був богом не холодної полярної зими, а гарячого страшного дощу Індії, котрий часом буває таким шкідливим для землі, як і наша холодна зима. Мати з дітьми і з красною дівчиною - то образ сім'ї світлих небесних сил, а сама красна дівчина, на котрій держиться вся гра, - то сонце влітку. Ворон у своєму городі з чортом за спиною, з гадюкою і вовком - то сім'я темних зимових сил природи. Він хапає сім'ю світлих сил, як в одній пісні мати чорна гадина єсть небесні світила:

*Ти ж не мати - чорна гадина!
З'їла сонце, з'їла місяць,
З'їж і зірочки, дрібні діточки¹).*

Весною подекуди на Україні народ проганяє зиму в образі Mari (у других Слов'ян - Морени). Роблять куклу, котра звється Марою, вбирають її по-жіноцьки, виносять на гору і палять, співаючи веснянок²), а на Підляссі народ кидає куклу Mari у воду або у болото, приказуючи: чорт тебе бери!³)

Страс্য і смерть світлих богів

Минається літо, і чорні хмари застилають небо: гуде холодний вітер, починаються морози, сніги наводять смерть на природу. Життя природи завмирає на цілу зиму. Сонце ховається за хмарами і втрачає свою силу; грім, блискавка, теплий

¹⁾ О Мифическом значені обрядовъ, Потебні - 234.

²⁾ Афанасьева поэт. воззрѣнія Славянъ, III, 696

³⁾ Там же.

літній дощ, всі свіtlі літні сили діваються до нової весни. Змагання зими з літом здавалися народові боротьбою, а втрата сили сонця й грому здавалася страстью свіtlих богів, муками і смертю. В українських обрядових піснях застосувався слід тієї боротьби і змагання темних сил з свіtlими. В колядках описується якась жінка; вона зветься то святою Олесною, то Божою Матір'ю, то просто удовою. Жінка шукає свого сина, котрий зветься то мілим богом, то Христом, то Іваном. Вона розпитує у свіtlого сонця, в ясного місяця, в ясних зірок, чи не бачили вони її сина. Зоря розказує, що бачила вдовиного сина Івана, як він загинув, бо у нього вже свати в лісі - птиці, а дружки - у воді риба; що сина вже замучили на високій горі на хресті, і він лежить на високій горі у гробі. Не вважаючи на те, що колядки співають на Різдво, у них описується мука і смерть міфічного Христа, як його жиди мучили, клали йому на голову терновий вінець, гнали за нігті дерево, розп'яли на хресті і рвали ребра крючками, спустивши кров¹). На Івана-княжевича, як говориться у колядці, напали слуги якось пана, одняли у нього коня, сокола й гусла, зв'язали і кинули у тюрму. Страдаючий син - то бог Громовик у зимовий час, над котрим беруть перевагу темні зимові сили і замучують його на смерть. Однаке у колядках говориться не тільки про смерть одного сина, але про смерть і других свіtlих богів: на високій горі стоять три гроби - в однім гробі лежить сам Господь, у другім Син божий, а в третьому - свята Пречиста. У сій картині нема її сліду християнського. Тут мова мовиться про трьох свіtlих богів: сонця в образі Пречистої, сина Громовика і, певно, Господаря. Їх замучили на смерть на горі на трьох хрестах жиди, тобто зимові гублячі сили.²)

Смерть свіtlого бога описується у сценічній картині у весняній грі *Кострюбонько*. Одна дівчина стає серед кружка за "Кострюбом", а дівчата співають, як Кострюб заслаб, як умер, як по ньому дзвонили. Та дівчина, що грає Кострюба, лягає на землю і прикладається мертвю. Всі дівчата плачуть і несуть її ховати на цвинтар. Але в той час Кострюб схвачується, ганяється за дівчатами і ловить котру-небудь. Гра в Кострюба нагадує грецький міф про Вакха чи Діоніса, котрого муки, смерть, похорон і воскресіння празникували Греки весною в своїх містеріях. Кострюбонько - то свіtlий бог, що завмирає на зиму і воскресає весною.

¹) Чтенія Имп. Общ. 1864 - 1, 23, 43, 46.

²) Чтенія Имп. Общ. 1864 - 1, 47.

Повертання сонця з зими на літо описується у колядках як різдво світлого божества. Прийшов час божій Матері родити сина. Вона хоче втекти од своїх ворогів жидів і, йдучи полем, стрічає селянина, що сіяв пшеницию. Вона просить селянина не казати жидам, що вона тудою йшла і несла в руках сокола. Жиди погналися за Матір'ю, стріли селянина і питаютъ його, чи не йшла тудою *білоглава жінка* з соколом у руках. Селянин жав пшеницию; він одказав жидам, що йшла така жінка, але ще тоді, як він на тій ниві сіяв пшеницию¹). Мати породила сина, скупала у морі, випрала ризи на Ордані, сповила у шовкові пелюшки і покладає в колиску, повісивши її на яворах²). Сім сот жидів таки дізналися про Матір і питаютъ її, де вона діла сина. Вона каже, що пустила його на синє море. Невірні жиди спили море, а сина не знайшли. Потім вона сказала жидам, що скovalа його в темні ліси, в яру пшеницию, в білій камінь. Жиди ліси рубали, жали пшеницию, косили траву, лупали білій камінь і ще не знайшли сина³). Потім вони таки знайшли його на яворах у колисці. Одні казали: пересвернімо, другі казали: заколишімо, а треті казали: візьмім з собою. Мати не дала їм сина. Прилетіли орли; взяли сина на небеса; небеса розтворилися, і син зостався на високості.

У цій усій картині нема й сліду євангельського, хоч тут і говориться про Матір божу, про сина її і про жидів, а Вознесіння сина божого на небо, та ще й на орлиних крилах, зараз по різдві невідома річ у євангелії. В сій картині описується різдво Сонця або якого іншого світлого божества весною од міфічної жінки з соколом у руках, в котрій найбільш натурально од усього можна бачити богиню Весну. Жиди - то образ зими, як лютого ворога світливих літніх сил, а ліси, пшениця, трава, море і каміння - то симблесма хмар, в яких ховається сонце. Явори, на яких висить колиска з дитям, то міфічне мирове дерево дуб, і нагадує те дерево серед моря, на версі котрого сидить в позолоченому гнізді міфічна птиця сокіл, образ сонця. Саме дитя, сам син - то сонце, котре весною перемагає силу зимових хмар і високо над ними

¹⁾ Чтенія Імп. Общ. 1864 - 1, 9.

²⁾ Там же, 12.

³⁾ Там же, 25, 26, 43.

піднімається на небі. Те дитя зветься ще в колядках просто Різдво, чудо-чудное, вогнем страшнее¹). Раз всі святі сіли за стіл; тільки не було між ними святого Різдва. Господь каже Петрові: піди, принеси святе Різдво. Пішов Петро, встрів якесь чудо-чудное, вогнем страшнее, злякався й вернувся назад. Тоді Господь сказав, що те чудо-чудное, вогнем страшнее було Різдво, і треба було його взяти на руки (як малу дитину), принести і покласти на столі.

Навіть у великомініх (волочових) колядках на Білій Русі, замість страсті й смерті сина божого, описується різдво сина од матері, На золотих полях через срібні мости їхала Пречистая шістьма кіньми у кареті. Святий Юрій сидів за погонича, святий Ілля вів коні, а святий Микола був помагачем. Пречиста приїхала на двір Господаря і там обродилася. Дитя сповили шовковим поясом у білі пелюшки, понесли в церкву, поклали на престолі, а попи, дяки і чорнокнижники вибирали йому імення. Хоч той цуг Пречистої похожий на цуг польської графині, але в ньому нструдно впізнати сім'ю світлих богів, а в малому дитяті весняне сонце²).

До празника різдва Сонця або іншого світлого бога належить празник колодки на масниці. У Понеділок на масниці молодиці збираються в корчму, кладуть на столі поліно або колодку і сповивають у полотно; потім сідають і п'ють горілку, поздоровляючи себе з родинами колодки. Після того молодиці розходяться, а колодка застається в сповитку на столі. Колодку справляють до Суботи і кажуть, що в Понеділок колодка родиться, у Вівторок справляють хрестини, у Середу похрестини, у Четвер колодка вмирає, у П'ятницю ховають, а в Суботу плачуть. Цілу масницю молодиці прив'язують колодочку парубкам, за те, що вони не женились у масницю, і парубки повинні одкуповуватися моторичем³). На родини колодки треба дивитися, як на родини весни, або сонця, або літньої хмари, як світлих літніх сил неба. Од чого народна фантазія прилучила родини світлого божества до колодки, се можна одгадати, пригадуючи, що по народній вірі люди сталися з пеньків, з дерева, а дерево в українській міфології служить емблемою літніх хмар або небесної літньої води-дошу, котра дає початок життю на землі. Смерть і похорон колодки пригађають гру в Кострюба, роблячи коротенську історію життя світлого божества. Гульня молодиць коло колодки, пригадує трохи грецькі вакханалії в честь Вакха або Діоніса.

¹) Труды Чубинского, III, 351

²) Бѣлорусс. пѣсни, Безсонова, 1, 4.

³) Труды Чубинского, III, 7.

*Русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти,
відьми, упирі, вовкулаки, Доля й Злидні.*

Окрім вищих давніх богів, фантазія українського народу створила багато нижчих духів і півдухів і заселила ними землю. Такі нижчі духи й півдухи: русалки, мавки, польовики, домовики, нечиста водяна сила або дідьки. Доля і напівпівміфічні істоти: відьми, упирі, вовкулаки. Після неба й небесних з'явищ, земля й життя землі більш од усього звертали на себе увагу своїм рухом, своєю красою, своїми глибоко захованими потаємними силами життя. Народна фантазія заселила воду, землю, ліси, гори нижчими духами і півдухами, як і самі земні сили слабші од небесних і не вражали так сильно народної фантазії, як блискучі, огневі сили неба.

Русалки й мавки

Русалки се богині земної води. Вони живуть у морі, у річках, у криницях і ставках. Живуть вони на самому дні в чудових кришталевих палацах. У річках, а найбільше в Дніпрі, русалки живуть цілими громадами. Всі русалки - дівчата або невеличкі дівчатка, діти-семилітки. Русалки дуже гарні з лиця, з русими або зеленими косами з осоки, з зеленими або чорними очима. Вони розпускають по плечах розкішні довгі коси аж до самих колін, ходять в одній сорочці або зовсім голі, в зелених вінках з осоки або зіллячка, прикриввшись косами. Але часом русалки показуються людям у дівочому уборі, в плахті, в сорочці, в червоному намисті. Русалки цілий рік живуть у воді, виходять з води на землю весною, в чистий четвер і гуляють на землі до осені; тільки найбільше їх буває на землі від чистого четверга до Петра. У той час вони щовечора виходять з води, розбігаються по лугах, лісах, долинах і полях. Більше всього вони люблять гуляти на берегах річок, на низині коло берегів між вербами і на зелених нивах, в житах та в ішеницях. Для русалок місяць буває сонцем, і їх найбільше бачать ясної місячної ночі. Виринувши з води, русалки чіпляються на вербах, гойдаються на гіллі, бігають по траві, неначе вітер,

хвилюючи зелену траву й жита, кричать у лісі, кличуть людей, а найбільше хлопців, заманють парубків чудовими піснями. Хто почує їхні пісні, той не вiderжить і йде на їхній голос. Заманивши людину в ліс, русалки лоскочуть попід руки, залоскують до смерті або тягнуть до себе у воду¹). У воді русалки пустують, як дівчата, брикаються, бризкаються, плавають, сідають на млинові колеса, пірнають під колеса в шум, заплутують сітки рибалкам, псують греблі, мости, ловлять гусей і закручують їм крило за крило. Бігаючи по луках, по житах, русалки приспівують:

Ух, ух! солом'янний дух,
Мене мати породила,
Нехрещену положила.

Підстерігши дівчат коло води в лозах, русалки питают: чи полин, чи петрушка? Як дівчина догадається сказати полин, то русалки втікають, бо бояться полину. З розпущеніх русалчиних кіс тече вода; як тільки коси обсохнуть, то русалки вмирають. У Чернігівщині є дві криниці, дуже поважані народом: Заручейська й Сухомлинська²). Кажуть, що на клечальнім тижні світом щороку там сидять на цямринах дівчата з розпущенними косами і розчісують собі коси. Народ зве їх русалками або просто криницями. Розказують, що в річці Буковищі колись-то давно втопилася дівчина, відьмина дочка. Відьма прокляла Буковище, вкинувши в річку гарячу сковороду, і з того часу русалка тієї річки вийшла з води гарною дівчиною в плахті, в намисті, покинула свою річку, пішла в Бялицю і так гірко плакала, аж діброва стогнала. Люди бачили, як вона в Бялиці сіла на криничних цямринах, розчесала косу й скочила в криницю.

Русалки люблять танці. Розказують, що вони раз уночі заманили до себе вівчара і загадали йому грati на сопілці. Цілу ніч грав вівчар, і цілу ніч русалки танцювали. Другого дня на тім місці було знати на траві кружки, а там, де вівчар вибивав ногою такт, була ямка. Де русалки танцюють, там ще краще росте жито, а трава як рута зеленіє. Русалки люблять прясти, люблять полотно, нитки, прядиво, часом крадуть на селях прядиво і прядуть; розстеляють на траві коло криниць полотно, вмоочивши його в криницю. На Зеленому тижні вони сидять на дереві і просять у людей сорочки або намітки. І тепер на Україні на

¹⁾ Труды Чубинского, 1, 207.

²⁾ Афанасьева, поэт. воззр. Славянъ, III, 127.

русальному чи клечальному тижні для русалок вішають на дереві полотно, рушники, сорочки, нитки, а хто опізниться на тому тижні в лісі і стрінеться з русалками, то повинен кинути ім хусточку або одірвати їм шматок своєї одяжі. Русалки мають добрий розум і люблять загадувати людям загадки, а хто не відгадає, того залоскочують на смерть. Раз русалка гналася за дівчиною і загадала їй три загадки: "що росте без коріння, що біжить без повода, а що цвіте без насіння?". Дівчина не відгадала загадки, і русалка її залоскотала. Русалки часом перекидаються клубками і іншим способом. Вони живуть і в морі; як тільки на морі грає хвиля, то з хвилі виричують морські люди, половина чоловіка, половина риби, і співають пісень. Чумаки слухають тих пісень, вчаться і розносять їх по селах*).

До одної категорії з русалками треба прилучити й мавок. На Україні розказують, що мавки живуть у лісах, а в Галичині розказують, що мавки живуть на Карпатах у печерах і ввечері виходять на гори, пустують і танцюють. Вночі вони плавають по воді в річках, озерах, хлюпаються в криницях. Де танцюють мавки, там трава росте лучче й густіше. Під їхніми ногами й трава не гнеться. Гойдаючись на березі, вони співають:

*Нові бильця,
Нове барильце:
Мене мати не колихала
Ta в воду пускала.*

Мавки показуються людям в образі гарних дівчат, починають говорити, зачіпають, жартують, і як тільки хто вподобає їх, то вони зараз залоскочуть того на смерть або стинають голову.

Між усіма міфами про другорядних духів український народ найбільше і найповніше розвинув міфи про русалок, може тому, що вода на землі грає найбільшу роль і найбільше зачепила народну фантазію. Пишна картина великої річки в тиху ясну ніч: блискучий, як дзеркало, ставок, жива текуча вода, що поїТЬ землю, дає життя зеленим берегам, вічно ворується, гойдає зелену осоку й латаття - все те більш од усього могло навести думку народу на живі, гарні, веселі обrazy русалок. Ще давні предки українського народу приносили жертви озерам і криницям, любили молитися над водою, звали ріки богинями, світили свічки над криницями і приносили жертви бе-

*) Записки Куліша, II, 36.

регінням. І в наші часи народ поважає воду, як святу стихію, як основу світу, як царю-воду. Кожна сільська хазяйка, загортаючи в печі на ніч жар, приставляє до жару горщок з водою, бо вода й огонь то два янголи, що повинні бути в хаті вдень і вночі. Коло криниць ставлять хрести, образи, каплиці, як коло святого місця, святять воду в криницях весною, а найбільше в засуху. Народ дуже нахиляється до віри в такі чудотворні ікони, що об'являються ніби на воді, на річках, у криницях, бо вони підходять під давню віру в водяних духів, що бувало часами причиною наглого експлуататорства народної віри... Звісна роль свяченої води взагалі, а найбільше Почаївської, що з'явилася на сліду стопи Богородиці, котра зайняла тут місце богині небесної і земної води. Народ постеріг велику силу води на землі і виявив у міфічних образах русалок.

Своїми прикметами русалки близькі до богині Хмари, русалки небесної води, котра так само любить показуватись при воді, бере воду або пере сорочки, пливє на морі, потопає в воді, любить чесати свої коси і не любить сонця. Одна стихія на небі й на землі дала одинаковий матеріал для народної фантазії. Танці русалок - то хвиля на воді, а іхні пісні - то шум хвилі. Русалки люблять лоскотати, як лоскоче тіло літня тепла вода, але для необережного чоловіка часом те лоскотання у воді кінчається смертю. Глибокі ковбані і чортогорі втягають у себе часом людей; хто топився, то все розказує, що його глибина тягла в себе. Певно се навколо на думку народ, що русалки тягнуть людей у воду. Русалки гарні, співучі й веселі, але разом з тим і небезпечні, шкодливі задля людей, як і вода, пишна своєю красою і живучою силою, часом робить людям багато шкоди. Русалки - то грецькі німфи, нерсіди, дріади і сирени, богині річок, озер, лісів і печер. Всі вони жили у воді, в лісах, в печерах, любили музики й танці, любили в своїх палацах шити й прясти, манили до себе людей чудовими піснями й потім топили їх у воді.

Тепер народ вірить, що русалки то душі утоплених дівчат та нехрещених дітей. Але був час, що дітей зовсім не хрестили, і можна думати, що тоді народ мав русалок за душі дітей або за людські душі, котрі, по смерті людей, зоставались на якомусь водяному просторі і блукали по ньому, приставши до царства водяних духів. І тепер подекуди на Україні день Петра й Павла звється проводами русалок, а під Київом і тепер справляють проводи русалок у перший петрівчаний понеділок. Ті проводи звуться *розигри* або *розегри*. Розигри дуже похожі на християнські проводи. Молодиці й чоловіки збираються по хатах, по садках, а часом і в корчмі, приносять паляниці, книші, горілку, обідають і п'ють горілку, як на кладовищі на проводи.

Четвер на Зеленому тижні звєтесь русалчин великдень, а в піснях русалії звуться святыми: мати прокляла сина на *святі русалля*, і син став явором¹⁾.

До русалок прилучаються й міфічні духи *нічки*. Нічки (німецькі *nachtmag*, великоруські *кикимори*) - то жіночі духи, живуть у хатах, пустують вночі по хаті і люблять прясти. Молодиці ховають од них на ніч гребені з прядивом, щоби вони не випряли личок²⁾.

Полісуни й польовики

Полісуни чи лісуни живуть у лісах, а польовики на полі. Полісуни сірого або попелястого кольору, обросли волоссям, ходять в одежі, а часом і без одежі. Полісуни показуються людям у звичайному людському зрості, але бувають і такі заввишки, як дерево в лісі. У траві полісуни бувають такі заввишки, як трава. Польовики живуть на полі, як хліб буває високий, то й вони бувають врівні з хлібом, а як хліб вижнуть, то вони стають такі завбільшки, як стерня. Полісуни мають жінок лісунок і навіть дітей. Розказують, як одна молодиця знайшла в лісі маленьку голу дитину і вкрила її свиткою. Прийшла лісунка і дала їй жменю жару; вона принесла жар додому і з того жару стали червінці. Полісуни часом помагають людям рубати дрова і просять у людей хліба, а часом ідуть і людей. Раз лісуни, перекинувшись баранами, напали в лісі на ловчого, одняли у нього печену курку і з'їли, хотіли з'їсти і ловчого, а він ледве оборонився од них рушницею. Полісуни наводять у лісі на людей хворобу, люблять морочити й водити людей цілу ніч до піvnів, перекидаються знайомими людьми, балакають з прохожими і заводять в нетрі, очерети та болота, а після регочутться. Найчастіше полісун показується людям дідом з довгою сивою бородою, з віскряками під носом. Зимою віскряки замерзають і висять аж до землі, як сопляки із стріхи. Такий дід дає людям щастя: кажуть, що того діда треба потягти за бороду або вдарити, то він розсипляється червінцями. Одна дівчина пішла восени в ліс і побачила під деревом віскривого діда. Дід дрижав од холоду. Дівчина втерла йому хвартухом носа, і він розсипався перед нею сріблом³⁾.

1) Чтенія Імп. Общ., 1866, III, 15.

2) Чубинский, Труды, III, 137.

3) Труды Чубинского 1, 211. Афанасьев. Пoэт. воз. 11, 330, 343.

Полісунів і польовиків не можна назвати лісовими духами: вони мало мають таких прикмет, по котрих було б видно, що вони образи тієї сили натури, котра виявляється в дереві та в звірах. У давні часи народ вважав на хмари як на небесні ліси й скелі. Полісуни були в давні часи духами хмар і навпісля перенесені у фантазії народу з хмар на землю, в ліси. Їхній колір сірий і попелястий, як колір хмар, а не зелений колір лісу. Образ мохнатого діда з бородою, ті віскряки, все те нагадує більше сірі хмари з дощем і снігом. Як дід розсипається золотом, коли його хто ударить або смикнє за бороду, так з хмар розсипається блискавка, як у неї вдарить грім. Ще ясніша форма цього міфу вдержалась на Поліссі, де народ вірить, що Дзіедко має огневі очі і огневу бороду. На тому місці, де закопані гроші, видно тільки його червону голову, а людям здається, що то горять гроші. Міф про полісунів гаразд не розвивається в українській міфології: іх народ змішує з чортами, котрі ховаються в дуплах або під деревом. Бог побиває їх громом і од того грім часто влучає в дерево, і люди бояться ставати під деревом, щоб під ними не склався чорт. Як грім влучить у чорта, то він розливається смолою, так само як чорна хмарна, розбита громом, розливається дощем. Тим-то на Україні є приказки: "закохався, як чорт в суху грушу; б'ється, як чорт коло сухої верби; пришов з лісу, ідзі собі є к бієсу".*)

Домовики

Тепер, під впливом християнства, народ має домовиків за нечисту силу, трохи шкодливу в хаті. Часто трапляється чути на Україні, як домовики роблять капошт у хатах: одчиняють уночі двері, вікна, одтикають каглу, кидаються в хаті камінням, печиною, часом котами, б'ють сонних людей ломакою; часом у запертій хаті знаходять ряд свіжих товарячих кізяків. На селах часто кличуть священика святити хату, як заведеться в хаті нечиста сила. У стайнях домовики люблять уночі їздити на конях, заплутують оригінальним способом гриви, що звуться чортовим гніздом, а часом заїжджають коней. Од домовиків держать у стайнях цапів, вішають ворон і сорок. Закладаючи нову хату, майстри закладають її на смерть хазяїна, або на смерть дітей, що натякає на давні жертви домовикові.

*) Номиса прип., 168.

У давні часи домовик був богом хатнього огню й печі і був певно добрим богом, а не дідьком... У Галичині ще й тепер народ вірить, що ті дідьки, що живуть на припічку, вмішуються в господарство з доброю помічю¹). На Україні про щасливих людей кажуть, що вони "у печурці родились"²) і вірять, що багатим людям помагає домовик. Кажуть, що багачі добувають собі домовика таким способом: як вихор підвіє курку, то вона знese зносок, малесенське яйце. Хто хоче вилупити собі домовика, той повинен покласти зносок собі під пахву, носити дев'ять день і з яйця вилупиться чорток-домовик³). Тим-то й каже приказка: "в старій печі дідко топить"; "багатому чорт дітей колише", тобто багачеві у всьому помагає домовик. Розказують, як один чоловік знайшов собі в пустці доброго домовика.

Була така хата, в котрій хто не жив, то все у нього вмирали діти. Хата стала пусткою. Один бідний чоловік прийшов у ту хату та й каже: "Добриден тому, хто в сьому дому! - Чого тобі треба? - питає дідко з печі. - Я чоловік убогий і хочу жити в сій пустці, - каже чоловік. - Живи, та тільки скажи своїй жінці, щоб вона мазала піч щосуботи і щоб діти не лазили на піч", - обізвався домовик. Вбогий чоловік перейшов у пустку і раз, як він жалівся на своє убожество, дідко дістав йому з печі казан грошей⁴). Кажуть, що домовик часом уночі будить хазяїна, як трапиться у дворі пожежа, або влізє злодій. Зостався слід віри в домовика, як покровителя подвір'я й господарства, коней і товару. На Білій Русі і тепер домовика звуть Возилою. Він має людську фігуру, кінські копита й вуха, живе в стайні, боронить коні од хвороби, а в полі - од звіра. Товару глядить домовик Баган (од багаття). Для Багана роблять в коровниках і кошарах маленькі ясла, кладуть туди свіжє сіно, і з них яселяють сіно коровам, як вони теляться. В тих ясалах живе Баган. Як покровителя хатнього добра, на Білій Русі звуть домовика клієцьником (од кльть - хижка): "бардзей (боржій) до кльцьника, колі грошай нема", каже приказка. На Подолі звуть домовика скарбником. Скарбник живе ві багачів і стереже їхнього добра, і часом злодій, простягнувши руку до хазяйського добра, стає стовпом, і скарбник держить його на одному місці, доки не прийде хазяїн, за що хазяїн мусить oddati свою душу чортам⁵).

¹) Афанасьева, поэт. воз. II, 76.

²) Старосвѣтс. бандурист. 213

³) Труды Чубинского, 1, 192.

⁴) Афанасьева, поэт. воз. II, 69.

⁵) Труды Чубинского, 1, 139.

Домовик то індійський бог Агні, грецька і римська Гестія і Веста, або пенат і лар давнього українського народу. В Індійців Агні був богом блискавки, або просто огню, так як давні народи дивились на земний огонь, як на украдений на небі і перенесений на землю. Індуси мали Агні за господаря в хаті і в сім'ї; він обороняв сім'ю від усякої напасті, дбав про господарське багатство, про харч, щастя й мир в сім'ї господаря. Греки й Римляни боготворили хатній огонь і піч в образі богині Гестії, Вести і звали її господинею в хаті і сім'ї. Піч була колись олтарем Гестії, а коло печі або на печі стояли піснати і лари, як хатні боги. І домовик, котрий любить жити в печі і в каглі, був богом печі і хатнього огню. І тепер народ на Україні дуже поважає огонь, як царя, як янгола, як святого і слугу божого: "огонь святий мститься, як його не шануєм; Господь на небо вознісся, за Господом і слуга його, святий огонь женеться"). Народ має за гріх гасити пожежу од грому, плювати на жар, щоб не поприщило губів, замітати жар на припічку нечистою ганчіркою або деркачем. Розказують, як два огні розмовляли між собою, і один жалувався, що хазяйка не шанує його, замітає замазаним вініком. Після того в тієї хазяйки згоріла хата. Піч поважають, бо кажуть в приказках: "сказав би, та піч у хаті; печ у хаць!" як хтось хоче розказувати щось стидне або не гарне. Є багато народних обрядів, що стосуються до печі, як до центру господарства і до бога печі: на заслонці од печі загодовують кабанів, виносять шматок хліба купленій корові, на помелі й лопаті садовлять дітей, як виливають на голові переполох. Кума зав'язує в пелюшки, з хлібом і сіллю шматочок печини, несучи дитину до хресту. Молода при старостах повинна сидіти коло печі й колупати піч; а місцями молода сидить при старостах на печі і злазить з печі тоді, як тільки схоче вийти заміж, ніби покидаючи своїх пенатів і пристаючи до інших. Сюди ж стосуються і приказки: "ні Богові свічка, ні чортові кочерга; чужих богів шукає, а своїх дома має".

На Україні не знаходимо слідів віри в домовиків, як душ померлих предків, хазяїнів дому, як вірить великоруський народ. Одне тільки слово: цур тобі, пек тобі! По аналогії з великоруським чур, як там звуть домовика (од щур, як у слові пращур) трохи натякає на щось похоже, а синонім слова цур, слово пек може затвердити при тому гадку, що домовик то був давній бог печі, український пенат. Тепер народ зве домовиків просто нечистою силою, чортами і вірить, що домовики стали на світі тоді, як бог дозволив старшому чортові натворити

*) Старосвѣт. бандурист. 193.

собі слуг, вмочивши палець у воду і стріпнувши ним. Чорт натріпав багато чортів, і вони розлізлись домовиками по хатах та по горницях¹). Тут народ приточив міф про чортів до домовиків і перетасував їх між собою.

Дідьки

Український народ в своєму світогляді змішав давній поганський погляд на темну силу з християнськими образами чортів, а з тієї мішанини народився в народній фантазії новий тип темної демонської сили. Чорти тепер у народній фантазії щось середнє між русалками, полісунами і домовиками.

Дідьки більш од усього водяні духи. Давній народний переказ виводить їх із моря. Як Бог создав небо, як була тільки вода і не було ще землі, сатана сидів у піні і пищав. Бог взяв його з піни і звелів йому сіяти каміння, а сам почав сіяти землю. Сатана насіяв каміння і воно виросло аж до неба: з того часу стали на землі гори. Бог дозволив сатаніоздати собі помагача, раз тріпнути пальцем, помочивши його в воді. Чорт тріпнув раз і побачив позаду себе таке страховище як сам. Тоді він натріпав собі багато чортів, схотів стати на рівні з Богом і для того звелів чортам збудувати високу башту. Як тільки вони повізли туди, Бог звалив стовпа, і чорти сорок день і сорок ночей летіли і попадали: хто в воду - став водяником, хто в ліс - став лісовиком, хто в болото - став болотяним, хто в очерет - став очеретяником, хто в поле - став польовиком, хто в хати - став домовиком.²⁾)

У сій дуалістичній, безперечно персидській формі міфа про Ормузда й Арімані, що перейшла через маніхейську і богочесарську ересь на Україну, ми бачимо, що Чорт стояв на рівні з Богом, як темні зимові сили натури стоять на рівні в боротьбі з світлими літніми силами. Дідьки взялися з води, бо вони образи грізних чорних хмар, котрі розбиває громовик і розливає по землі темними дощовими потоками по всіх усюдах. З тієї причини вода буває найлюбішим чортячим місцем і вода нечиста, темна: болота з багном, ковбані під греблями, повні гною й грязюки. Чорти вночі вилазять з води, сідають на греблях, під мостами й на мостах, гуляють у млинах і в фабриках, в очеретах, в лісах, часом сидять у старих руїнах хат і тим нага-

¹⁾ Труды Чубинского, 1, 192

²⁾ Труды Чубинского, 1, 190, 191 · далі.

дують свого родича домовика. Чорт з'являється людям чоловіком, дуже поганим, мохнатим, з собачою мордою, з цапиними ріжками, з цапиною бородою й ногами. В нього куций хвіст, довгі руки з пазурями на пальцях, лице чорне, ніс довгий, зуби вискорені, очі червоні, огневі. Часом чорт показується людям паничем, німцем, ляшком, у куценькому фраці, з-під котрого теліпається невеликий хвіст; у німецькому брилі, з-під котрого стирчать ріжки. Чорт перекидається звіром, птицею, собакою, цапом, півнем, бараном, часом помершими людьми, навіть священиком, аби тільки піддурити чоловіка. Розказують, як один чоловік вертався з весілля і на греблі побачив священика. Він підійшов під благословення, а священик зареготався й щез. Раз чоловік продав вівцю на базарі і вертався ввечері додому, коли дивиться, аж його вівцяходить по дорозі. Чоловік піймав її та й каже: "бідна моя овечка!", а вівця вирвалась з рук, зареготалась та й собі каже: "бідна моя овечка!". Другий чоловік, вертаючись з базару, знайшов на дорозі зв'язаного півня, привіз додому, посадив під піч і жде, поки він заспіває. Прийшов уже час співати, а півень не співа. Чоловік засвітив світло; коли гляне, аж перед півнем лежить золото та срібло. Він тоді одніс півня і кинув з мосту в воду. Захвилювала річка, схопився вітер і трохи не звалив чоловіка з мосту в воду. Вернувся він додому і знайшов тільки смолу, де лежало золото та срібло. Чорт з'являється часом і урядником. У такім образі, кажуть, він приходив уночі до одного слабого чоловіка, щоб написати йому духовну. Розказують, що чорти, перекинувшись панами, затягували до себе людей, а найбільше музик, приводили їх у розкішні палати, заставляли грati цілу ніч, давали їсти й пити, танцювали цілу ніч і щедро платили червінцями. Але як тільки заспівали півні, все щезало, і піддурений чоловік лежав у пущах, у нетрях, у болоті. Замість грошей в кишені були черепки. Розказують, що чорти показуються часом і в церкві, вишкірюють зуби з вікон уночі. Чорти женяться, справляють весілля по-панськи, родять дітей і ніколи не вмирають. Чорти мають незліченну силу грошей, та все золотих. Щоб розбагатіти, то треба дати чортові записку на свою душу, написавши її своєю кров'ю з мізинного пальця. Одному чоловікові чорт насыпав повен льох золота. Про того, хто швидко забагатіє, народ каже, що він накладає з чортом, і зве таких людей фармазонами. З чортами накладають мірошники, знахарі й відьми. Чорти приходять в образі мерців до тих жінок, що притужяють своїх чоловіків, літають до дівчат перелесниками, приймаючи на себе образ тих хлопців, за котрими дівчата дуже побиваються в розлуці. Чорти з'являються і в вихорах, і треба на тому місці, де крутиться вихор,

застромити ножа, що ним ріжуть свячену паску, то на землі буде кров. Ту одежду, те полотно, що вхопить вихор, oddають на церкву, бо покрутить того, хто її носитиме. В градових хмара пищить чорч*). Як іде дощ при сонці, то кажуть, що з відьмою жениться чорт.

З усіх показаних фактів ми бачимо, що чорт - то водяний дух, то образ чорних, негарних осінніх і зимових хмар, сумних і грізних. Чорти - то ті самі темні сили, що в колядках звуться жидами та давнім звірем туром-оленем; тим-то народна фантазія дає чортам місце на землі нечисте, гнояне й болотяне, так як од осінніх і зимових дощів стає на землі грязь і болото. Сатана радився з ними на морі, а море на язиці міфології то небо. В тих краплях з пальця сатани, з котрих стались усі чорти, легко впізнати те з'явище: як з одної хмари розростаються другі хмари і застеляють усе небо, або як з одної хмари без ліку сипляться дощові краплі. Чорт пищав у піні, свистить у градовій хмарі, як свистять і виують осінній зимові вітри, а його охота танцювати під музику пригадує рух хмар на небі і показує, що він належить до категорії водяних духів, русалок і мавок. Кажуть, що чорти вилазять вночі з води і співають пісень, як і морські русалки, а люди підслухують і вчаться. Любов чортів до музики і пісень натякає на шум хмар і дощу, на свист вітру. Тим-то кажуть, що свистіти в хаті гріх, бо свистять тільки чорти, а свистом можна приклікати чортів. Звіриний образ чорта, з рогами, з хвостом, з шерстю показує його давніший образ міфічного тура-оленя з дев'ятьма рогами. Чортові гроши, чортове золото, срібло й багатство - то блискавка, захована в хмара, або та плодюча сила дощової води, котра хоч і захована в чорних, болотяному цвіту хмара, все-таки сипле на землю багатство, урожай хліба. В народних оповіданнях чорти розливаються смолою, як тільки вдарить їх грім. Та смола - то темна дощова вода, чорна грязь од дощу в осені або зимою. /Треба пам'ятати, що в народних оповіданнях чорти виходять не такі лихі й страшні, як їх показує християнство. Видно, що народ ще не зовсім притулив до іх моральний елемент і дивиться на них як на стихійних духів. Чорти собі веселі, жартовливі, танцюристі, реготуни, люблять дуріти, як всеслі пани давнього часу, підводячи чоловіка, як кажуть, під монастир, але ніколи не шкодять серйозно. Звідтіль і вийшли приказки: "не такий чорт страшний, як його малюють; чорт не такий лихий, ліш його людей на зуби взяли; і чортові часом треба свічку поставити". В українських казках чорт скрізь описується дур-

*) Пословиц. Галиц. Рус. Вислоцкого, 95.

неньким: його дурять навіть молодиці й баби. Є казки, де чорт описується добрим. В одній казці розказують як парубок пас товар коло ставу і побачив, що вовк закрадається до якогось сонного чоловіка і хоче його з'їсти. Парубок крикнув, вовк утік, а чоловік пірнув у ставок. Потім як парубка вловили песиголовці і хотіли зарізати, той чорт визволив парубка, набрав для нього у песиголовців грошей ще й на своїй спині привіз його додому*).

Доля і Злідні

Народ вірить, що Доля буває лиха й добра. Лиха доля часом зветься Недолею або Бідою і Зліднями. В кожного чоловіка є своя Доля. Вона родиться разом із чоловіком; мати дає дитині Долю, так само як дає життя:

*Породила мати в нещасну годину,
Дала мені злуую Долю; де ж ії подіну?
Ой чого ж ти, Бідо, за мною вчепилася?
- Я з тобою, безталаний, с тобою родилася?
Ой чого ж ти, Бідо, за мною вв'язалася?
- Я з тобою, безталаний, з тобою вінчалася.*

Доля не одходить од чоловіка до самої смерті: вона з ним вінчається, ходить за ним слідком, куди ступить він ногою. Од Долі не можна ні втекти, ні сковатись. У піснях співається, як дівчина хотіла одкаснутись од лихої Долі, проклинала її, щоб вона втопилася, щоб вона заблудилась у лісі; Доля каже, що вона вчепиться їй на шию, як вона прийде купатись, що вона знайде її в лісі, як вона прийде калини ламати. Долі не можна ні завезти, ні продати; вона дожсне і сяде на віз. Доля буває жіноча й чоловіча і показується в образі парубка й дівчини. Розказують, як було собі два брати: менший багатий, а старший убогий. Раз старший став у меншого жати за сніп. Жне він та жне, коли дивиться, аж на полі ходить якась дівчина в дранті, неначе старчиха, висмікає з його зароблених снопів більші колоски і втикає в братові снопи. "Хто ти така?" - питає її старший брат. "Я, - каже, - Доля твого брата; він лежить та спить, а я день і ніч роблю на нього і буду робити до самої смерті; гляджу його дітей, краплю його поле й город росою,

*) Радченка южно-рус. сказки, 1, 41.

заганяю рибу в його волок і бджоли в його вулики, доглядаю його товару, надаряю щастям його сім'ю. А твоя Доля нічого не робить: гарно вбирається, співає пісень і тепер ондечки лежить під грушою". "Що ж мені робити, щоб моя Доля була така робоча, як і ти?" - питає чоловік. "Піди, - каже вона, - чоловіче, візьми кия, закрадься поза грушою та бий, скільки влучиш, приказуючи: "Оце тобі, лиха Доле, за те, що ти не хочеш на мене робити!" Старший брат вибив кием свою Долю і з того часу став багатшим від брата¹). Так само розказують про двох братів, де Доля показується в образі парубка. На Долю, як її розуміє народ, не можна дивитись, як на абстракцію щастя й нещастя в чоловічому образі. Доля - то міфічний образ, то давня фортуна. В образі Долі й Недолі народ показує свій погляд на непереможну силу сліпого щастя, сліпої сили натури, на такі випадки в житті, проти котрих сам чоловік нічого не вдіє, хоч би він горював і працював день і ніч, як співають в пісні:

*Другі люде роблять і в жупанах ходять,
А я роблю, дбаю і свити не маю.*

Так дивився народ на сліпє щастя в тому давньому становищі, коли він ще не добачав в собі сили волі, сили розуму, чим би він міг притягти до себе добра Долю і збутись Недолі. І та непереможна, невидима сила здавалась йому істотою, на котру він робить, котра одбирає од нього всі достатки, а його самого зоставляє в бідності. І багатий робить, і вбогий робить, але нічого не має; і вбогий думав, що якась сила настачає багатому грошей і всякого добра чи в образі дідька, чи домовика, чи доброї Долі. Тим-то в приказках кажуть: "Чом йому не пить, коли його Доля не спить; лежень лежить, а Бог для нього Долю держить; без Долі хоч за пана, і пан скуниться; дитина спить, а Доля її росте"²). В Долі й Недолі можна бачити і економічний вплив на народну фантазію. З давніх-давен простому народові усе приходилося робити на панство, усе приходилося платити гроши, і можна сказати, що панство й було та лиха Доля народу, що тільки лежала, гарно убиралась, співала пісень та спала в холодку, сдираючи собі всю користь з народної праці. Тим-то народ лютує в оповіданнях на лиху Долю, готовий бити її кием, тоді як він не надаряє киями ні одного

¹⁾ Труды Чубинс., I, 217.

²⁾ Номиса Приказ., 35, 36.

міфічного образу: ні русалок, ні домовиків, ні навіть чортів, вважаючи на них, як на не дуже шкодливих.

До Долі дуже близькі Злідні. Зліднями звуться маленькі істоти, що заводяться в хаті. Де вони засядуть, в тій хаті чоловік збідніє, хоч би він був найбагатший. Розказують, як раз убогий брат наловив риби і поніс багатому на іменини. Багатий брат подякував, але нічого не дав. Йде вбогий додому та й журиться, а проти нього йде дід та й питає, чого він сумує. "Та насіло Лихо, - каже вбогий. - То продай мені те Лихо", - каже дід і дає чоловікові капшук грошей. Убогий зараз купив собі за ті гроші нову хату, а стару покинув ще й запер. Раз жінка каже вбогому: "Недобре ми зробили, що покинули в старій хаті жорна; піди та забери!" Приходить чоловік до хати, а звідтіль хтось каже до нього: "Бач який! Став багатий, то й покинув нас". "Хто ж ви такі?" - питає чоловік. "Ми твої злідні; візьми нас із собою". "Добре! - каже чоловік. - Тільки донесеть мені на своїх плечах жорна". Забрали Злідні жорна та й пішли. Тільки що зійшли на міст, а чоловік як пхне іх з мосту, так вони всі й потопились.

Злідні - то розколотий образ Недолі, як говорять у приказці: "Не сама бідаходить, а з дітками". Злідні - то діти лихої Долі. Вони живуть у хаті під піччю, як центром хатнього господарства: "Добра Доля! Да іди за мною з печі пламенем, з хати каменем!" - каже на Поліссі молода, покидаючи батьківську хату.

Відьми й відьмаки

Відьми й відьмаки - то півміфічні істоти. З того часу, як народ почав забувати міфічну старовину, почав мішати міфи з життям, з того часу він багато дечого переніс на землю, що діялось на небі. Народна фантазія переробила чисто міфічні образи відьом на звичайних людей з незвичайною силою захарства. Але всі прикмети відьом і відьмаків показують на їхній давній чисто міфічний небесний образ.

У народних оповіданнях відьми й відьмаки витворяють наднатуральні діла: держать у своїх руках дощ, град, росу, хмари й вихрі, крадуть з неба зорі й місяць, літають на повітрі на Лису гору й справляють там з чортами чудні ігрища, перекидаються звірами, клубками й іншим способом. Всі такі прикмети показують, що відьми й відьмаки - небесні образи, перенесені на землю пізніми часами на людей.

Самий образ, сама фігура відьом показує, що вони не прості жінки. Відьми бувають родимі і вчені. Родимі відьми мають невеличкий на два пальці хвостик, а як вони відьмують, то в них виростає хвіст, як у собаки. Вони багато знають, але ні кому не шкодять і навіть помагають людям своїм захарством. Про одну бабу (в Стеблеві Канів. пов.) розказували, що вона родима відьма, багато знає, але ні кому не шкодить; раз вона серед літа вилила в ночви чавун окропу, і окріп замерз, як зимою на морозі. Вчені відьми бувають лихі. Серед ночі вони розпускають по плечах коси і в одній довгій білій сорочці йдуть дойти корів. Такий образ відьми з розпущеними косами, в білій сорочці, з хвостом, з цідилком та з дійницею в руках нагадує образ водяної німфи русалки з розпущеними косами і в білій сорочці, або міфічної білої дівчини, которая гасить палаючу діброву водою з цебра та решета. Відьма - то образ німфи небесної води, перенесений на землю в побутове життя народу. І хмари бувають шкодливі і нешкодливі, вважаючи на те, чи сиплять вони літній дощ, чи град та сніг. Сама літня хмара може сипнути на землю серед літа льодом, як родима відьма обертає літом окріп у лід.

Перша прикмета відьом та, що вони крадуть з неба дощ і росу і держать їх у себе в горшках у хаті або в коморі. Розказують, що одна відьма скovalа дощ у горшку під покутям. Раз відьма пішла в поле, а дома покинула наймичку і веліла їй не зачіпати горшка під покутям. Наймичка не втерпіла, розв'язала горщик і чує звідтіль голос: от буде дощ! Не встигла вона вискочiti в сіні, а дощ ллє, як з відра. Коли се прибігає з поля хазяйка. Тільки вона накрила горщик, дощ зараз перестав. "Якби ще трохи постояв одкритий горщик, то дощ затопив би все село!" - сказала відьма. Про другу відьму розказують, що в неї у коморі стояли якісь позав'язувані діжки. Як відьми не було дома, наймичка пішла і порозв'язувала діжки. Звідтіля так і полізли жаби, ужі і всякі гади. Піднявся страшний шум, налстіли чорні хмари, зашумів вихор і полив страшний дощ. Відьма прибігла, повкидала гади в діжки, знов позав'язувала і дощ зараз перестав. Те саме розказують і про відьмаків. Один захар жав на полі з другими женцями. Бувало в жнива серед дня насунуть чорні хмари: женці кидаються зносити снопи, а він собі ні гадки! Жне та каже: не буде дощу! І хмари проходять без дощу. Раз нашла страшна хмара. Коли се іде до захара на чорному коні чорний чоловік і каже йому: "Пусти!" "Не пущу", - каже захар, - "було не набирати так багато". Чорний чоловік щез, хмари посизіли й побіліли. Женці думали, що от-от посиплеться град. Коли се іде до захара другий чоловік увесь білий, на білому коні і кричить: "Будь ласка, пусти, бо не видержу!"

Знакар підвів голову та й каже: "Та вже йди, тільки на той байрак, що за полем". І над байраком зараз заперішив град¹). Раз один чоловік робив на полі, коли дивиться, аж на нього летить вихор. Він ухопив сокиру та й кинув у вихор: сокира ввігналась у вихор, як у дерево, і він поніс її геть. Після того той чоловік заїхав на ніч у село до одного мужика. Він увійшов у хату, а в хаті лежить хазяїн і стогне. От чоловік і питає в дітей, чого то батько так стогне, а діти кажуть, що то батько скалічив себе сокирою. Коли дивиться він під лаву, аж там лежить його сокира. Чоловік догадався, що кинув сокирою в знакаря та мерщій з хати. З цього усього можна бачити, що відьми й відьмаки мають владу над хмарами й вітром, що вони держать у своїх руках дощ, град, погоду й непогоду, можуть насилати засуху й неврожай. У давні часи відьми були одним із образів німф небесної води, а відьмаки були демонами вітру й хмар.

Друга прикмета відьмою та, що вони крадуть з неба зорі. Народ розказує про падючі зорі, що їх крадуть відьми та ховають у глечики. Найбільш зірок крадуть відьми на празник Коляди й Купайла; часто вони тоді крадуть і місяця, а як часом впustять яку зорю, то ловлять її плахтою. Розказують, що було село, де жило мало не тисяча відьом. Вони так багато покрали зірок з неба, що вже не було чим світити. Бог послав св. Андрія; Андрій ударив палицею, і все село з відьмами пішло крізь землю, і на тому місці стало болото. Вночі, як тільки поснуть люди, відьми виходять надвір у довгих білих сорочках з розпущеними косами, обводять руками зорянє небо, закривають місяць хмарами, і потім хмари заволікують усе небо. Зараз починається надворі грім і блискавка, і відьми тоді біжать доїти корів. Вони так видоюють корів, що з дійок разом з молоком дзюрчить кров. Часом відьми заганяють місяця в хлів і при його свіtlі доять корів²). З цього усього можна пересвідчитись, що відьми - то давні образи хмар, що собою закривають зорі й місяць од людського ока, і як почнеться грім і блискавка, то з небесних корів-хмар дзюрчить дощ.

Третя прикмета відьмою та, що вони літають на Лису гору. Як тільки відьма хоче летіти на Лису гору, то приставляє до огню в горшку тирлич-зілля. Починає зілля кипіти, відьма скидає з себе сорочку, може під колінами, під пахвами якоюсь мастею, сідає верхом на помело або на кочергу, ханає в руки мечик од терлиці обо од бительні і летить через вивід на Лису гору. Лисих гір, куди злітаються відьми, показують багато: і в самому

¹⁾ Записки Куліша, II, 40.

²⁾ Афанасьва поэт. воз., III, 488.

Київі, і нижче Київа понад Дніпром. На Лисій горі над відьмами верховодить відьмак. При світлі багаття відьми починають гуляти, танцювати, граються у війну, кидаються одна до другої з мечиками і приказують: "Втну та не дотну!" Як тільки заспівають півні, відьми сідають на кочерги й помела і вертаються додому. Розказують, як один москаль, ставши на квартиру у відьми, підглядів, як його хазяйка, зробивши свою відьмачу операцію, шугнула через комін у вивід, вхопивши в руки мечика од терлиці. Цікавий москаль приставив до огню те саме зілля. Зілля почало кипіти і москаль почув, що його щось піднімає вгору. Він помазався мастею, вхопив у руки тесака і шугнув у вивід на Лису гору. Оглянувся москаль, аж він сидить на горі серед відьом і між відьмами, зараз впізнав свою хазяйку. Він злякався і скривився за камінь. Дивиться він, аж відьми почали прискакувати одна до другої з мечиками, приказуючи: "Втну та не дотну". Москаля розібрала охота; він не втерпів, вискочив з-за каменя, кинувся з тесаком на відьму і крикнув: "А я втну та й перетну!" Як махне тесаком, та й одрубав своїх хазяйці пальця. Відьми розлестілись, прилетів москаль, прiletіла й хазяйка і ввійшла в хату нишком-нишком, але за те вона вискала з нього кров і він умер.

Відьми не тільки самі літають, але можуть поробити, що й другі люди літатимуть. Як тільки відьма любить якого парубка, або сердита на кого, приставляє до огню зілля; зілля починає кипіти, і чоловік здіймається з місця і летить. Кипить зілля помаленьку, чоловік летить низько, на половині лісу і часом може розбитись; кипить зілля дуже, чоловік летить високо, вище од лісу¹). Чоловік летить і все кричить: "Пити, пити!" Його можна зсадити, заткнувши в землю ніж, що сім літ ним ріжуть свячену паску.

Літання відьом на Лису гору так само доказує, що відьми - давні образи хмар, що літають по небу. Огонь в печі, багаття на Лисій горі - то символ небесної пожежі в час дощу й грому, як блискавка ніби запалює небо. Само тирлич-зілля, як і папороть, символ блискавки. Сама гра в війну з мечиками нагадує війну Громовика в час дощу й грому серед вогню й диму, а Лиса гора - то образ неба, то та скеляна гора, на яку в казках лізути багатирі й змії. Ще й тепер сибірські тамани звуть небо: "отець лисе небо!"²). Відьми злітаються на Лису гору на Коляду, проти Великодня і на Купайла, в той час, як буває в природі повертання сонця на літо, на весну і на зиму.

¹⁾ Записки Куліша, II, 39.

²⁾ Афанасьева поэт. воз., I, 116.

Професія відьом - доїти корови. Відьми заправляються в цьому ділі на Великден і на діяння вночі держаться в церкві за замок (бо весною одмикається земля й вода). Відьми доять корови і просто і наднатуральним способом. Скільки відьма може збагнути оком, там вона має силу навести голод і відняти молоко від корів. Яку корову вона встигне видоїти на Благовіщення і на Юрія, ту буде вона доїти здалека, коли схоче: заб'є кілок в одвірок коло дверей, або в стовп у хижці, і тільки одіткне, то й потече молоко. Одна наймичка служила у відьми, пішла в хижку і одіткнула кілок. З дірки потекло молоко, а потім почала текти кров. Наймичка злякалась і забула заткнути кілок, поки не прибігла хазяйка і не заткнула кілка. Часом відьми доять молоко прямо з стріхи, підставивши дійницю. Відьми ссуть і кров. Один наймит підглядів, як до його хазяйки раз зібрались відьми, напали на сонного хазяїна, висали з нього трохи крові і напекли з неї коржиків. Відьми перекидаються собаками з довгим вим'ям, кішками, жабами і навіть клубками. Один чоловік піймав відьму, а вона перскинулась жабою. Чоловік махнув сокирою і одрубав жабі два пальці на нозі, а другого дня довідався, що його сусіді одрубані два пальці на нозі. Один наймит, прокинувшись сонним, підглядів, як його хазяйка мазала сметаною пироги. В полуписку нестало сметани домачати пирогів. Хазяйка каже: "Скакухо, рябухо! Дай мені сметані!" З-під полу вилізла здоровая жаба; хазяйка підставила полуписок і жаба наригала повний полуписок сметані*). Розказують, що відьми на Юрія збирають у цідилки росу, і видавлюють вже молоко, а сусідські корови застаються без молока.

Такий спосіб доїти корови і добувати з жаби сметану, а з роси молоко, - показує, що в давні часи відьми були богинями хмар, з котрих доили небесне молоко і сметану-дощ, так як індійський громовик Індра любив доїти небесні корови (хмари) і посыпати їх молоко на землю; а перекидання відьом звірами, жабами, огневими клубками і навіть огневими зміями нагадують зміну форми хмар на небі, одвічених близнаками.

Упирі й вовкулаки

Упирями бувають знахарі й вовкулаки. Упирі родяться од чорта й відьми, як каже народна приказка: "упир і непевний усім

*) Стеблів Канев. 12.

відьмам родич кревний"¹). Упирі бувають живі й мертві. Живого упиря легко пізнати: в нього лице дуже червоне²), неначе налите кров'ю, і він дуже любить пити горілку. Упиреві дуже важко вмирати; він мучиться і конає кілька днів, закриває очі й рот, лежить зовсім уже мертвий, але знов лупає очима, розкриває рота, деше і знов замирає. Кажуть, що одному дідові упиреві, щоб він скоріше вмер, заливали очі й рот топленим воском, але упир, полежавши трохи, ніби зовсім уже мертвий, знов лупав очима, розсявляв рота і топлений віск одлітав з очей і рота³). Щоб упир скоріше вмер, кажуть, треба зірвати дошку з стелі. Як тільки він умре, то зараз підіймається коло хати страшний вихор, чорти хапають упиреву душу і несуть у пекло. Мертвий упир лежить на лаві червоний і поглядає одним оком. Як його поховають, він не гніє в домовині, лежить червоний, і в нього виростають пазурі на пальцях і довге волосся. На упиревій могилці буває дірочка або пора, кудою він вилазить мишею або ящіркою в глупу північ, ходить по хатах і ссе кров з людей, а найбільше з маленьких дітей. Упир ходить через зачинені двері або прогризає залізними зубами дірку в дверях. З кого упир виссе кров, той швидко вмере. Кажуть, що треба потрусити в хаті попелом або тертою сіллю, то зостануться сліди од його ніг на долу. Як тільки заспівають півні, упирі тікають на кладовище в домовину, а як опізняться, то падають додолу навзнак. Упирі не тільки ссуть з людей кров, але держать у своїх руках дощ, насилають засуху і нсврожай. Щоб упир перестав шкодити, кажуть, треба одкопати упиря і, пробити його за одним разом осиковим кілком в груди або в спину, або забити осиком кілок просто в могилку. Як упир і потім не перестане ходити, то треба його викопати і спалити. Недавно в Таращанському повіті в засуху народ викопував одного старовіра; його били по голові, лили на нього воду з решета, приказуючи: "давай дощ!". Розказують, як одного упиря викопали і вкинули в огонь з осичини, Тільки що скопилося полум'я, упир лопнув, з нього полізли гадюки, черви, полетіли сороки й ворони. Люди обступили багаття з мітлами, лопатами й кочергами і загрібали всю нечисть в огонь, щоб упир не виліз яким-небудь черв'яком або гадюкою.

Прикмети упиря такі самі, як і прикмети відьми. Упирі люблять ссати кров, а за життя люблять дудлити горілку, як відьми люблять дойти, а часом і ссати молоко з корів, або дойти й кров; вони крадуть дощ, насилають засуху, перекидаються

¹) Прил. Номіс., 4.

²) Труды Чубинского, III, 205.

³) Семигори Канів. пов.

звірями й птицями так само, як і відьми. В домовині в упирів росте довге волосся, як і відьми люблять розпускати по плечах коси. В упирах ми бачимо півміфічну істоту, так саму як і відьми, тільки в чоловічому образі, од чого народна фантазія тільки трохи змінила поетичні фарби. Упир то демонічний образ хмари, то сам демон хмари, що висисає з неї дощ, змінюється на всякий спосіб і пропадає зовсім у небесному огні, в блискавці. На Червоній Русі в засуху й холеру палили упирів і відьом навіть на терновому вогні, а терновий огонь - то символ небесного огню, блискавки, і грає чималу роль в українській міфології. Сам вихор, що хапає упиреву душу, показує, що упир не хто інший, як сам демон вітру й хмар, втілений в образі червономордого п'яниці-зناхара.

Міф про вовкулаків не розвивається гаразд у народній фантазії. Кажуть, що вовками перекидаються самі знахарі, а часом обертають у вовків парубків, на котрих вони сердиті. Стрічаючи людей в лісі або в полі, вовкулаки не рвуть їх, а тільки жалібно дивляться ім в очі. Як ім хто кине хліба, то вони їдять, а овечок тільки душать, але не їдять. Хто догадається і назве вовкулаку людським іменням, то він зараз знов стає чоловіком. Кажуть, що вовкулаки ссуть кров як і відьми.

Віра у вовкулаків є у всіх іndoєвропейських народів, а Поляки навіть вірять, що люди стають вовкулаками два рази на рік: на Коляду й на Купайла, тоді саме, як відьми збираються на Лису гору. Вовкулаки належать до одного міфічного типу з відьмами, відьмаками і упираєми; вони півміфічні істоти, стоять на переході од зооморфічних до антропоморфічних міфічних образів хмар. У народній міфології хмари часто описуються як череда вовків, а св. Юрія народна фантазія настановила пастухом вовчої череди, перенісши на нього прикмети громовика, як пастуха небесної череди.

Пантеїзм в українській міфології, метаморфози, створення світу, міфове дерево-дуб, слід дуалізму, створення людей.

Метаморфози

Пантеїстична релігія дає широке місце для народної поезії; вона сповняє весь світ, небо й землю богами, дає життя в фантазії чоловіка мертвій натурі, дає мисль, язик, голос зорям, сонцеві, місяцеві, лісам, квіткам, птицям і звірям, тоді як монотеїзм однімає од усього життя, і дає його тільки Богові та людській душі. Перед єврейським Єовою все мусить дріжати, вмирати од одного його лиця; перед ним все смерть, і в ньому тільки життя, тоді як пантеїстична релігія робила з світу якийсь чарівничий храм, повний життя, повний усякого дива, де все думало і говорило на рівні з чоловіком і богами. Давня українська пантеїстична релігія була причиною, що народна українська поезія розкішно розвивалася, за поміччю розкішної природи і багатої народної фантазії. Пантеїзм був причиною метаморфоз, поетичного обертання людей в дерева, квітки, зорі, в птиць, у звірів, які ми знаходимо в українській народній поезії. Деякі метаморфози дуже похожі на грецькі й римські і тим затверджують науку, що давня українська релігія була пантеїстична, коли чоловік, як мірокосм, розпускається в частині натури, з котрої його виводила давня міфологія.

Метаморфоз в українській народній поезії дуже багато. Є пісні, де описується, як дівчина Ганна розплівається і обертається в дерево, в траву, в росу і квітки. Раз Ганна винесла в поле двом братам обід. Обидва брати були не жонаті. Сівши обідати, вони дали сестрі держати коня. Ганна запримітила якусь неправду у братів і скочила в синє море. Потопаючи в морі, вона говорила, щоб у тому морі не брали води, не збирали піни, щоб на траві не зачіпали роси, у лісі не рубали берески, в лузі не ламали калини, не рвали терну та груш, бо в морі вода - Ганнина врода, на траві роса - то її коса. Її тіло стало березою,

личко стало калиною, очі - терновими ягодами, а душа грушою¹). В другій пісні Ганнина коса стає шовковою травою²), тіло - рибою, кров - водою, краса лица - калиною, а душа - яблучком.

Метаморфоза Ганни в березу похожа на Овідіеву метаморфозу німфи Дафні в лавр. Аполлон полюбив німпу Дафну, а вона не хотіла його кохати, бо думала назавше зостатись дівчиною. Аполлон погнався за нею і вже трохи не впіймав її, але її тіло зараз обросло корою, руки стали гілками, а коси лавровим листом, ноги вросли в землю, і вона стала лавром. Міф про Ганну, як і про Дафну, нагадує купальську пісню, як брат зарубав сестру, посіяв її маковим зерном, і з неї виросло тройзілля. Тут ми бачимо, що якесь світле божество, найближче до богині хмари, од неправди, чи од кохання розпадається і обертається в природу. Таке саме обертання дівчини в дерево ми знаходимо і в інших піснях³). Одна мати взяла собі невістку та не до любові. Вона вирядила сина в' дорогу, а невістку послала в поле, щоб вона або зовсім вибрала льон, або й додому не верталась. Невістка не вибирала льону, заночувала в полі, а на світанку тополею стала. Син приїхав додому та й розказує матері, що бачив у полі таку тополю, що крашої од неї й на світі нема, бо вона без сонця сяє, без вітру листом колихає. Мати звесіла синові зрубати ту тополю. Цюкнув він сокирою раз, з тополі задзюрчала кров, цюкнув він удруге, тополя похилилась, а далі промовила, щоб він не рубав її, бо вона його мила. Метаморфоза невістки похожа на метаморфозу сестер Фаетона, котрі од жалю й побивання за братом стали лиственицями. Мати їх прибігла та почала здирати кору і ламати гілки, а з кори і гілок закапотіли краплі крові.

Явір став з парубка, котрого прокляла мати. Мати прогнала сина і прокляла, щоб він став явором, а його кінь камнем. Проклявши сина, мати схаменулась і пішла шукати його на ярмарку в місті. Вона питала про нього, заглядала всім у вічі і не знайшла. Вертаючись додому, вона стала під явром і зірвала гілку з дерева. Тоді вона з дерева почула синів голос, що на дереві листя, то його волосся й губи, дрібні гіллячки, то його пальці, а його сивий кінь став каменем. У других піснях жінка проклинає свого чоловіка, і чоловік стає явром, а кінь його каменем. Вийшла жінка в поле жати, побачила явора і хотіла скловатись під явром од дощу. Тоді вона почула з явора голос свого чоловіка. В піснях часом обертаються в дерево разом козак і дівчина. Один козак утік з своєю милою і ніде не

¹⁾ Чтенія Ім. Об. III, 679.

²⁾ Из черніг. в. 1861, 13.

³⁾ Метлінськ. п'єсни 286.

міг повінчатись: куди він не приїздив у село, ніде не заставав дома попа. І став козак на горі терном, а дівчина на долині стала калиною. Вийшли іх матері терну рвати, калини ломати і обидві впізнали своїх дітей¹⁾.

Українська народна посезія дуже багата обертанням людей в квітки і зілля. Про квітки братик-та-сестричка українська пісня розказує, як один козак знайшов собі гарну дівчину і оженився з нею. Побравшись, вони почали розпитувати одніє другого про свій рід. Козак призналася, що він попенко з Києва на прізвище Іваненко, а дівчина призналась, що вона з Києва попівна на прізвище Іванівна. Тоді вони розійшлися по горах і стали квітками братик-та-сестричка: брат став жовтим листком, а сестра синім. Хто вирве ту квітку, той спом'яне іх і помолиться за них Богу²⁾). В другій пісні тією квіткою обертається мати з дочкою. Одна молода вдова породила двох синів, дала ім сама імення Івана та Василя, поклала в корабель і пустила на море. На вісімнадцятому році пішла вдова по воду і побачила, що до берега припливають два молоді донці. Вдова сподобалась одному й пішла за нього заміж, а дочку віддала за другого. Довідавшись, що донці її сини, вона стала синім цвітом, а дочка жовтим. Васильки виросли з хлопця Василя, котрого заманили русалки і залоскотали. Рай-дерево, м'ята і барвінок виросли з попелу, що зостався од трьох дівчат-сиріт. За те, що сироти не встерегли золотої ряски на коноплях, мачуха спалила дівчат, і з того попелу виросло рай-дерево, м'ята і барвінок³⁾). Білі квітки виросли з розкиданого на полі попелу хлопця, котрого струїла сестра⁴⁾). Розмарин та лелія виросли на могилках Яничка й Ганички. Були собі дві сусіди і мали собі дітей: одна мала сина Яничка, друга мала дочку Ганичку. Вони так кохались, що навіть в церкві перекидалися золотим яблучком, та на лихо Яничкові маті не хотіла оддати Ганичку за нього. "Умру я, мамо, умру за Ганичкою!" - Каже Яничко до матері. "Не вмирай, сину", - каже мати, - "Я звсю замурувати корчму. Підуть люди до корчми, пустить мати й Ганичку." Ганичка просилася у своєї матері до корчми, однака мати вилаяла її і не пустила. "Умру я, мамо, умру за Ганичкою!" - Каже син до матері. "Не вмирай, сину! Я звсю збудувати ремінний міст; а підуть пани й панії через міст, пустить мати й Ганичку." Збудувала вона й міст, а Ганички все-таки не пустила мати. Тоді Яничкова мати збудувала церкву, а Ганички мати

1) Чтенія Ім. Об 1866, III, 712. Метлінск пъс. 290. Мордов сб 232

2) Двісті пісень М. Вовчка.

3) Мордовц. мал. сб. 230.

4) Чтенія Ім. Об. 1863-4, 309. 1864-184.

не пустила й до церкви. Яничко вмср, і його домовину понесли до церкви. Ганичка вирвалась із хати, вхопилася за домовину і собі вмерла. Тоді поховали їх коло церкви: Яничка по один бік церкви, Ганичку - по другий. На могилі Яничка виріс розмарин, на Ганичиній могилі виросла лелія. Росли вони, росли, виросли вище од церкви та й скилились вершечками докупи. Ганнусина мати приставила драбину та й зрізала вершечки¹). Із схожим сюжетом є багато пісень на Україні і на Білій Русі, в яких розказується, як мати не полюбила невістки і отруїла її, а син, побиваючись за жінкою, п'є отруту і сам вмирає. На їхніх могилах виростають явір та тополя або береза²). В українських казках так само є доволі метаморфоз, в яких, наприклад, душа вбитого брата переходить в бузинову дудочку, котра виказує про безвинну смерть брата³). Душа дівчини Марусі, замученої упирем, перейшла в квітку, що виросла на її могилі. Один боярський син пересадив її у вазон і поставив у себе в хаті. Вночі квітка заворушилась, упала додолу і стала чудовою дівчиною⁴). В українській народній поезії людські душі обертаються яблуками й грушами. Душа дівчини Ганни, що втопилась у річці, стала грушою. У відомому на Україні оповіданні про одного гайдамаку душі його батька й матері і всіх убитих ним людей показуються як яблука на тому дереві, що виросло з сухої гілки, котру він посадив і поливав, набираючи воду ротом із ставка цілій свій вік.

Українські метаморфози людей в квітки нагадують грецькі метаморфози. Ааконський царевич Гіацінт, инарком убитий діском Аполлона, став білою з червоними крапинками квіткою гіацінтом. Афродита обернула любимого Адоніса квіткою анемоном, а Нарцис, гордий своєю красою, закохався сам у себе і од сліз став квіткою нарцисом.

Народна поезія дуже багата на обертання людей птицями і звірями. У піснях найчастіше описується обертання зозулею. Зозулею обертається нещасна невістка. Мати присилувала дочку вийти заміж на чужу сторону і заборонила їй сім літ навідуватись до себе. Дочка з горя стала зозуллю, прилстіла до матері, сіла коло хати і почала кувати, щоб мати почула і вийшла з хати. В декотрих піснях дочка обертається зозуллю вже після смерті матері⁵). Зозулею обертається і мати од-

¹⁾ Чтенія Им. Об 1866, III, 710.

²⁾ Этнограф. сбор. ч. V. билор. писм.

³⁾ Рудченка казк I, 156159

⁴⁾ Афанас'єва Поэт. воз. II, 498.

⁵⁾ Чтенія Им. Об. 1863-4, 196.

туги за своїм сином; вона прилітала на могилу свого сина і просила його подати з могили руку.

Розказують, що зозуля і дятел були колись людьми, а після Бог так дав, що вони поставали птицями. Як хто прислухається до дятелиного гнізда, то почує, як дятел стогнє, бо в нього болить голова од того, що він усе стукає носом у дерево¹). Зозуля й соловейко сталися з близнят. Одна дівчина не послухала матері і пішла заміж за вужа. Діти породилися людьми, і мати привезла їх до села в золотій карсті, щоб охрестити. Почувши про те, мати побігла до царини і хотіла побити дітей. Тоді дочка побачила неминучу смерть та й каже: "Полетіть же, дітки, по світу пташками: ти, синку, полети соловейком, а ти, дочко, зозулею!" Соловейко пурхнув у праве віконце з карсті, а зозуля в ліве та й полинули по світу. Не стало й пані, тільки над шляхом виросла глуха кропива²).

На Бессарабії український народ розказує, що бусол (чорногуз) колись був чоловіком. Ще то колись давно, з початку світу, Бог дав чоловікові зав'язаний мішок та й каже йому: гляди ж, не розв'язуй мішок і не дивись у мішок, та однеси його і вкинь у воду. Чоловік не втерпів і розв'язав мішок. Звідтіль полізли жаби, вужі, гадюки, ящірки, і з того часу стала на світі та нечисть. Тоді Бог обернув того чоловіка чорногузом і звелів йому їсти ту нечисть, щоб її не дуже багато плодилось на світі. Се оповідання дуже нагадує грецький міф про скриньку Пандори, першої жінки на світі, котрій Бог дав скриньку і заборонив її одчиняти. Пандора не втерпіла, одчинила скриньку, і звідтіль пішло на світ усяке лихо. Голуб був колись хлопцем. У діда й баби була дочка й син. Вони любили дочку, не любили сина і зарізали його. Дочка закопала братові кісточки під столом, поливала їх, і з них вилинув сизий та волохатий голуб, сів на жердці та й розказав, що його зарізали батько та мати³).

Є в народі оповідання, як з людей поставали звірі. Так ведмідь був колись мірошником. Колись давно, як Бог з Петром ходили по землі, мірошникові заманулося злякати Бога. Він вивернув кожуха, надів і сів під мостом. Увечері, як Господь ішов з Петром через міст, мірошник вискочив з-під мосту та й заревів по-ведмедячи. "Бодай же ти ревів одинні і довіку!" - сказав Бог; од тих слів кожух приріс до мірошника, і він став ведмедем. Розказують, що ведмедями поставали злий чоловік і його жінка, що вдяглися у вивернуті кожухи і хотіли з-під

¹⁾ Куліша зап., II, 36.

²⁾ Там же.

³⁾ Радченка каз., II, 35.

мосту злякати Петра й Павла¹). Мотив обсертання людей ведмедями дуже нагадує причину, за яку Бог Вакх обернув тірренських корабельників рибою. Бог Вакх просив їх завезти його на острів Наксос, а вони піддурили його і завезли в інше місце. За те в них вирошли хвости і пера! І вони поставали рибою. Часто трапляється чути між народом як люди ставали вовкулаками. Один наймит раз підгледів, як його хазяїн перекинувся за клунею через пеньок, став вовком та й побіг у ліс. Наймит і собі перекинувся через той пеньок, став вовком та й побіг у ліс. Довго бігав він з вовками та вже й не знає, як йому знов стати чоловіком. Хоч він було й прибіжіть на тік і жалібно дивиться хазяїнові в очі, так собаки зараз і проженуть його в ліс. Але хазяїн таки догадався: перескинув його через пеньок навпаки; він знов став парубком та бух хазяїнові в ноги! А сам став худий, як дошка і ввесь пошарпаний собаками²). Розказують, як раз чоловіки заночували у чагарях; полягали вони спати, аж чують, щось за возом зітхає по-людськи. Другого дня поїхали вони додому, коли оглянуться, а за ними біжить вовк, худий, як дошка, та дивиться їм у вічі так жалібно, аж на віз голову кладе. Чоловіки кинули йому м'яса, він не єсть; кинули йому шматок хліба, він ухопив і побіг у чагарник. Приїхали вони додому, а їм один дід і розказує, що на селі пропав один парубок і став пригижкуватим вовком³). На Білій Русі розказують, що на одному весіллі чарівник обернув чоловіків вовками, жінок - сороками, а молоду - зозулєю⁴).

Є в народі на Україні слід віри в перехід людських душ по смерті. Одна захарка підгледіла, як маленька дитина встала з колиски, стала маленьким бородатим дідком, виїла всю страву в печі з горшків і знов лягла в колиску. Дідок признається, що він уже був і рибою, потім зробився пташкою, комашкою і звіром, та й знов став людиною⁵).

В описаних нами метаморфозах ми бачимо, що головним мотивом найзначніших метаморфоз була якась неправда, якесь нещастя. Дівчина Ганна потопає в морі і розиливається в натурі од великої якоїсь неправди двох нежонатих братів, про которую не згадує пісня. Йованенко і Йованівна стали квітками од того, що зробили шлюб не по правді. Син став явром, бо його іпрокляла мати. Дочка прилітає до матері зозулєю, бо втікає од гіркого життя на чужині. Сироти стають зіллям од рук лихої мачухи.

¹⁾ Афанасьев Поэт. воз., III, 552.

²⁾ Куліша записи, II, 35.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Афанасьев Поэт. воз III, 55.

⁵⁾ Куліша записи, I, 305.

З Яничка й Ганнусі виростають розмарин та лслія, бо їх карала лиха мати і їхня любов була нещаслива. На могилі безвинно вбитого хлопця виростає калина, і з неї дудка грає про безвинну смерть. У тих метаморфозах один мотив: неправда і безвинна смерть молодої гарної дівчини і хлопця, а їхні лихі вороги не чужі, а свої рідні. Такий головний мотив метаморфоз похожий на ту причину, од котрої світлив бог, замучений темними силами, не зовсім чужими для нього, а рідними силами однієї природи. Мотивом перекидання людей звірями, котра дуже вар'юється в народних казках, була зміна форми хмар на небі, як ворогів світлого бога.

Метаморфози української народної поезії мають корінь у давній пантеїстичній релігії. Коли сам бог світа рознався і став миром, то й чоловік, як мікрокосм, так само може змінюватись на всякі форми. Змінюючись на інші форми, чоловік тільки вертається в рідні для нього форми мирового життя, звідкіль його вивела на світ сила життя. В давні часи чоловік не одрізняв себе од звірів, од птиць, навіть од дерева і квітка і дивився на природу, як і на самого себе. І тепер народ вірить, що всі звірі й птиці колись говорили людською мовою¹). Розказують, що один чоловік вночі перед Різдвом підслушав у загороді, як віл сказав волові: "Лягаймо спати, бо завтра будемо хазяїна ховати". Чоловік так переслякався, що прийшов у хату та зараз і вмер. Про одного чумака розказують, що він, ставши в степу на попас, свиснув, і до нього злізлись гадюки. Він насцидав їх повний казан і приставив до огню варитись. Зливши двічі воду, чумак засипав у юшку пшона і зварив куліш, наївся і звелів наймитові обмити казанок. Наймит бачив все те і не втерпів: навишкирібав ложку каші та й з'їв. І сталося з ним диво: чує він, що на степу вітер колише траву, а трава говорить: "Я од такої хвороби помагаю, а я од такої". Іде наймит запрягати воли, а вони кажуть: "От іде вже запрягати нас у ярмо!"²) Пантеїстичний мотив зробив для українського народу всю природу живою, розумною, говорячою й думаючою. Од того любов до природи в піснях, надихання її живим духом - так широко й глибоко переймає всю народну поезію; од того то в українських піснях дівчина розмовляє із зорями й місяцем, затикає голову зорями, як квітками, просить поради в дереві, прихиляється на чужині до явірка замість батенька, до тополі, як до матері; од того то український козак

¹⁾ Куліш, Записки, II, 36.

²⁾ Афанасьев Поэт. воз. II, 574.

розмовляє з конем-товарищем, просить орла перенести вісті до милої, до родини на Україну, чує, як на стелу могили розмовляють з вітром. Сліве в кожному куплеті пісні береться образ із природи і прирівнюється доожної думки, до слова козака й дівчини, аж часом переходить через міру. Квітки, зілля, пташки, вода, небо з зорями й місяцем і сонцем - все те прирівнюється до людської мислі, до горя й радості, до сліз і до сміху.

Сотворіння світу і мирове дерево

У колядках до нашого часу додержався дуже давній погляд народу на самий акт сотворіння світу. В колядках ясно описується, що сотворили світ два голуби:

*Колись то було з початку світу;
Втоди не було неба ні землі,
Неба ні землі, нем синє море,
А серед моря та два дубойки.
Сіли, впали два голубойці,
Два голубойці на два дубойки,
Почали собі раду радити,
Раду радити і гуркотати,
Як ми маємо світ основати?
Спустимо ми ся на дно до моря,
Винесемо си дрібного піску,
Дрібного піску, синього каменця;
Дрібний пісок посієме ми,
Синій камінець подунеме ми
З дрібного піску - чорна землиця,
Студена водиця, зелена травиця;
З синього каменця - синее небо,
Синее небо, світле сонейко,
Світле сонейко, ясен місячок,
Ясен місячок і всі звіздойки.)*

Поперед усього, ще до початку світу, як не було ні неба, ні землі, ми бачимо тільки синє море, а серед моря два дуби. В других варіантах колядок говориться про зеленого явора, але в українських піснях явором звуться дуб. Се дерево грає

*) Чтенія Им. Об., 1864-1, 5.

велику роль у колядках, щедрівках, і про нього згадується навіть у веснянках і купальських піснях. У деяких піснях те дерево зувається сосною, що стоїть серед двора, вся від срібла ясна, від золота красна¹); то воно зувається тонким, великим, листом широким деревом, зверху кудрявим²). На тому дереві золота ряска, золота кора, жемчужна роса; воно зувається райським деревом з трьома верхами, і пливе на якихсь ріках, по якомусь морі³), в тому дереві корабель, а в кораблі сидить панна. На тому чудовому дереві сидять два, а часом і три голуби, але більше всього в колядках говориться, що на тому дереві сидить сивий соколонько і в'є собі гніздо на вершечку. Сокіл в'є і перевиває своє гніздо знизу барвінком та бадиллям, обкладає гострим терном, в середині вимощує цвітом-калиною, а зверху щирим золотом⁴). Серед гілля того дерева рояться в бортах бджоли, а під деревом живуть чорні бобри та лисиці. На гілках сидить сива зозуля та ластівка. З дерева капає роса, а з тої роси стають криниці.

Таке мирове дерево, серед широкого моря, з такими міфічними атрибутами переносить нас у давню давнину іndoєвропейського міфічного світогляду. Таке дерево з такими самими прикметами знали ще індуси; воно в них звалося фіговим деревом, росло корінням догори аж на третьому найвищому небі вічного світу, спускаючи гілля через синє небо і через небо хмар і туману. З його листя капає амріта, небесний солодкий напій. Під тим деревом ростуть цілющи трави і живуть праведні душі. На тому дереві держаться всі мири і з того дерева боги збудували небо й землю. Зверху на дереві сидять дві птиці, а на гілках сидять інші усякі птиці і п'ють з нього солодкий сік. Сам Бог Агні ховається між гілками того дерева. В зендській міфології говориться про таке саме дерево, на котрому зверху сидить птиця, схожа на орла, а друга птиця сидить під деревом, збирає насіння і пускає його на воду, щоб вода рознесла його по всьому світу. Під деревом росте біле зілля, з його соку добувається небесний напій сома, надарюючий здоров'ям і бессмертям. У скандінавській Едді говориться про мирове дерево ясенок, що розпустив гілля на весь світ. З-під його коріння течуть свячені криниці, з листя капає роса, на гілках сидять гадюки, олені й білка, а зверху сидить орел. Слов'янська міфологія ледве пам'ятає про таке дерево. Сербська поезія змішує мирове дерево з біблійним деревом життя, а

¹⁾ Труды Чубинского, III, 418. Чтения Им. Об., 1864 1, 3.

²⁾ Чтения Им. Об., 1866-1, 608

³⁾ Чтения Им. Об., 1864-1, 30.

⁴⁾ Чтения Им. Об., 1864-1, 60, 68.

великоруські заговори ледве натякають на дуб мокрецький, що стойть на острові на Буяні.

Мирове дерево в українських піснях то образ хмар, що вкривають усе небо. Жемчужна роса, золота ряска, бджоли в бортах і криниці під деревом - то метафори дощу й роси тих небесних напоїв, що дають життя природі. Синє море, широкий двір, серед котрого росте мирове дерево, - то символ небесного синього простору, серед котрого плавають хмари. Птиці й звірі на гілках мирового дерева - то символ вітрів, котрі допомагають плодити життя в природі, бо розносять усяке насіння по світу¹). Найвищу роль на мировому дереві грають два голуби і сивий сокіл. Соколине гніздо на вершечку мирового деревазвите з таких матеріалів, котрі всі в українській поезії служать міфологічними символами світу. Калина своїм червоним цвітом скрізь у піснях служить символом краси й світла; терен, терновий вогонь грає велику роль в українській міфології, як знак блискавки або проміння сонця і мав таку саму роль і в індуській міфології. У Ведах розказується про бога Інду, що він раз перекинувся соколом і хотів украсти з хмар небесний напій. Сторож того напою погнався за ним і вистрелив у нього; з сокола впalo на землю оббите перо і пазур, а з них на дереві поросли тернові колючки. Щире золото, котрим укрите зверху соколине гніздо, служить символом світла або сонця. Сам сокіл, котрий має своє позолочене гніздо зверху мирового дерева, - то образ світлого божества, давнього громовика Інди. З варіантів колядок можна пересвідчитись, що два голуби не прості птиці. В одній колядці говориться, що два голубочки знялися, полетіли, крилечками всі стежі вкрили, голосами увесіть світ звеселили й ліси заглушили і самі вони кажуть, що вони не прості голуби, а два янголи²). В одній колядці просто говориться, що в церкві перед Богородицею зацвіла рожа, а з тієї рожі "пташок виникає; не є то пташок, лем сам милий Господь"³). На дереві, аналогічному з мировим дубом, по одній колядці, висить колиска, а в колисці лежить боже дитя, а в одному варіанті на такому дереві висить колиска з дитиною, котру колише мати і забавляє його яблучком. Те дитя горде; воно грає в каті і гарно співає. Разом

¹⁾ Є ще один образ хмар, замість мирового дуба, вже спеціально український. Пан Господар, зібравши з поля хліб, зносить його край Дунаю, складає в стіжки і завершує сивим Сиком, котрий дивиться зверху на Дунай і розмовляє з рибою Візбою. Замість мирового дерева ми бачимо стіжок, як образ хмар. Чт. Им. Об., 1842 - 1, 117.

²⁾ Чтенія Им. Об., 1864-1, 22.

³⁾ Чтенія Им. Об., 1866-1, 7.

з дитиною на тому самому дереві сидить сокіл¹). Прилетіли орли, взяли боже дитя і понесли на небеса²). В колядках часто трапляється, що птиці будують навіть давню церкву з трьома віконцями і вербами, котра служить емблемою світу. З цього всього ми бачимо, що міфічні птиці, два голуби і сивий соколинко - то світлі божества огню, блискавки й грому або сонця, які живуть на самому високому небі, зверху мирового дерева, поверх небесних хмар, в небесному просторі.

Ті міфічні голуби сотворили світ: вони оснували небо з сонцем, місяцем і зорями з синього або золотого камінця, а землю з дрібного піску. Синій і золотий колір у міфології служать метафорами світла, а дороге каміння назначує зорі, з яких ллється світло, як з алмазів. Із цього ми бачимо, що головні елементи, з яких світле божество оснувало мир, було світло і твердий елемент, а мирове дерево, на котрому сиділи голуби, як символ небесної води, показує ще на третій початковий елемент, з якого сотворився мир - на воду. Мотивом для такого міфу про сотворіння світу певно була громова й дощова літня хмора, поверх якої то сяє сонце, як золоте й огнiste гніздо міфічного сокола, то блищає блискавка, з якої капає на землю жемчужна роса-дощ. І все те дає життя природі, розбуджує її од мертвого сну після зими і викликає до невтомного руху, на вічно нове життя.

Слід дуалізму

Трапляються на Україні між народом оповідання про початок світу, в яких видно, окрім християнського впливу, слід дуалістичного погляду на початок світу, певно занесений на Україну з болгарськими книжками богомільського печева. Сама прозаїчна форма оповідання вже показує, що вони не такі давні, як згадані нами попереду. "Ото, як задумав Господь сотворити світ, та й говорить до найстаршого ангела Сатанаїла: "А що, каже, архангеле мій! Ходімо творити світ." "Ходімо, Боже!" - каже Сатанаїл. От вони й пішли над море, а море таке темне, сказано безодня. От Бог і каже до Сатанаїла: "Бачиш оту безодню?" "Бачу, Боже!" "Іди ж, каже, у ту безодню на саме дно та дістань мені жменю піску; та гляди, як будеш

¹⁾ Чтенія Им. Об., 1872-1, 120, 118.

²⁾ Чтенія Им. Об., 1864-1, 43.

брати, то скажи про себе: бсу тебе, земле, на ім'я Господнє." "Добре, Боже, - каже Сатанал і вірнув у саму безодню на самий пісок та й заздрісно йому стало. - Ні, - каже, - Боже! Приточу я й своє ім'; исхай буде разом і твоє й мое." І бере він та й каже: "Беру тебе, земле, на ім'я Господнє й своє!" - сказав він. Прийшлося виносити, а вода йому той пісок так і змила. Той так затискає жменю, але де вже Бога ошукати. Вигулькнув він з моря, так того піску як не було: геть вода змила. "Не жартуй, Сатанале, - каже Господь, - іди знов та не приточуй свого ім'. Пішов знов Сатанал та й промовляє: "Беру тебе, земле, на ім'я Господнє й своє!" І знов піску не стало. Аж за третім разом сказав уже Сатанал: "Беру тебе, земле, на ім'я Господнє!" І ото вже несе та й не стискає жмені; так і несе на долоні, щоб то вода змила. І взяв Господь той пісок, ходить по морю та й розсіває. А Сатанал давай облизувати руку: хоч трохи, думає, сковаю для себе, а потім і землю збудую. А Господь розсіяв: "А що, - каже, - Сатанале, нема більше піску?" "А нема, Боже!" "То треба благословити!" Та й поблагословив землю на всі чотири часті, і земля почала рости. А те що в роті у Сатанала і собі росте... аж губу розпирає. Бог і каже: "Плюнь, Сатанале!" Той зачав плювати та харкати; і де він плював, то там виростали гори, а де він харкав, то там виростали скелі. От через що в нас і земля нерівна. Воно ще кажуть, що нібіто ті скелі та гори, Бог зна, доки б росли, а то Петро та Павло як закляли їх, то вони вже й не ростуть. Ото Господь і каже до Сатанала: "Тепер, каже, тільки б посвятити землю, але нехай вона собі росте, а ми відпочиньмо." "Добре, Боже!" - каже Сатанал. І лягли вони собі спочивати. Господь спочиває, а Сатанал і думає, якби землю забрати! І ото підняв його та й біжить, щоб кинути у воду, а моря нсма; вдарився на північ, і там не видати. Побивався на всі чотири часті світу, ніде нема моря. Бачить він, що нічого не вдє, несе Бога на те саме місце та й сам коло нього лягає. Полежав трохи та й будить Бога: "Вставай, Боже, землю святити"). Ще розказують, що Бог створив з того піску, що чорт виніс з води за нігтями, стільки землі, щоб їм обом можна було лягти. От лягли вони рядом: Бог на схід сонця, а чорт на захід. Коли чортові здавалося, що Бог заснув, нечистий почав його пхати, щоб він упав у море та втопився. Аж земля далеко розсувалась на схід сонця. Тоді чорт пхає Бога на захід сонця, потім на південь і на північ, і скрізь земля розсувалась далеко й широко. Бог устав і пішов на небо, а чорт за ним. Почув він, що

*) Основа, 1861, №р. 1.

янголи славлять Бога на небі піснями та й схотілось йому і собі створити стільки духів. Обливши лице й руки водою, він бризнув позад себе і натворив стільки чортів, що янголам вжеї місця не ставало на небі. Бог звелів Іллі пустити на них грім та блискавку. Ілля гримів, дощ лив сорок день і сорок ночей, а разом з дощем попадали з неба і всі чорти. Ще й до цього часу багато їх блукає попід небом огнем і тепер тільки долітає до землі.

У сих народних оповіданнях тільки й християнського, що імена Бога й Сатанаіла. В основі їх лежить дуалізм, покладений на давніший пантеїстичний ґрунт. І Бог, і Сатанаіл обидва вічні й рівні між собою. Бог радиться з Сатанаілом і просить його творити з ним світ, не як свого слугу, а як рівного собі. Чорт аж надто поводиться з Богом за панібрата. Бог створює землю так сказати, чортячими руками, посилаючи його в безодню за піском, і чорт встигає покласти і свою частину в ділі творіння, бо створює гори й скелі. Бог натворив собі янголів, щоб його славили на небі, а чорт і собі натворив чортів, і певно хотів і собі слави. У тих оповіданнях ясно бачимо слід богумільних дуалістичних ідей, занесених з Малої Азії маніхейськими еретиками, котрі самі взяли їх з давньої дуалістичної релігії Персів. Тут ми вмічаємо світлого Ормузда, що створив світлих духів, і все, що є гарне й добре на світі, і огонь без диму, і впізнаємо темного Арімана, що й собі натворив темних духів і попсуває пишне Ормуздове діло накидавши в світ тьми, зла й усякого паскудства. Зайшовши в Болгарію, богумільство швидко розійшлося по всій полуденній Європі, зайшло й на Україну і навіть на Великоросії запокрифічною отреченною літературою. Однаке, не вважаючи на пізніший дуалістичний елемент, ми все-таки й тут впізнаємо найдавнішу пантеїстичну підкладку: те широке мирове море, на котрому плаває Господь і чорт, як на морі або на широкому просторі плаває мирове дерево з золотим зверху гніздом і міфічними птицями. Господь - то той самий сивий сокіл, або два голубойки, бо він створив землю, так само як і вони, з піску. Тут тільки ні з цього, ні з того з боку приточений чорт, позичений у іншої системи. Він поставлений тут замість самого мирового дерева і назначає собою небесні грізні хмари, темні зимові сили, що змагаються на рівні з світлими силами. Тим то чорт у народних оповіданнях сидить у морській піні й пищить, як пищить чи свистить вітер у хмарах, і потім створює гори й скелі, котрі в міфології служать символами хмар. Ті гори й скелі все ростуть та ростуть, як ростуть на небі хмари, доки не закриють усього неба. Він тріпає руками і створює собі слуг, як з дощових хмар капає дощ і падає на землю.

Сотворіння чоловіка

Український народний переказ про сотворіння чоловіка, людської душі й тіла такий самий, як і в міфології інших іndoєвропейських народів. У колядках говориться, що людей розмножила по світу птиця. Та птиця вилітає з тієї рожі, що зацвіла над дівою Марією і зветься просто божою силою¹). І колядчина діва Марія заступила місце давньої богині Сонця і сама рожа служить емблемою сонця, і міфічна птиця - то емблема огняного божества грому й блискавки. По народному українському переказу люди стали з пенськів²) і можна ждати, що з пенська стало тільки тіло чоловіка, бо ми знаходимо слід давньої віри, що людська душа огонь. Звісна на Україні казка, як чоловік взяв собі за куму смерть. Раз прийшов чоловік до своєї куми в гості, десь під землю, аж у куми повнісінька хата свічок. Декотрі свічки тільки що почали горіти, а декотрі вже догорали. "Що то за свічки?" - питає чоловік у куми; а вона каже: "Кожен чоловік, який тільки є на світі, має тут свою свічку; як він тільки родиться, свічка запалюється, як свічка гасне, він умирає". "А де ж моя свічка?" - питає чоловік. Смерть показала йому на маленький недогарок. Чоловік почав просити, щоб вона прибільшила йому свічку. "Чи пам'ятаєш, що ти мене взяв за куму за те, що я живу по правді?" - сказала йому смерть, і недогарок погас, а чоловік зараз умер³). Що людське тіло стало з дерева, на те натякає одна казка про Івана Телесика (певно од слова тесля). Дід та баба, не маючи дітей, зробили собі колиску і положили в неї деревинку. Баба все колихала колисочку та співала пісні, а другого дня з тієї деревини став син Телесик чи Тельпужок⁴).

У міфології персидській, скандінавській, грецькій і римській ми знаходимо, що люди стали з дерева та огню. Греки вірили, що третє людське плем'я Зевс сотворив з ясенка, а Римляни думали, що люди стали з твердого дуба та з пенськів. У Ведах говориться, що перший чоловік Яма родився од блискавки, а грецький Прометей украв небесний огонь і впустив його в тіло першого чоловіка. На думку про сотворіння людського тіла з

¹) Труды Чубинськаго, III, 447.

²) Стеблів Канев. п.

³) Бытъ Подолян. Шейк II, 66.

⁴) Рудченко, казки, II, 38.

дерева, а людської душі з огню навело людей небесне з'явище грому і блискавки в літніх хмарах, звідкіль розвивається початок життя в природі, де в небесному мировому дереві життя, в хмара запалюється свічка мирового життя і божественна іскра - блискавка. Не дурно ж і колядчаний Громовик створює світ, викресавши його копитами свого дивного коня з скелі. І тут ми бачимо ту саму ідею про початок мирового життя, як і про початок людського життя: блискавка б'є в хмару і викрещує з неї іскру світового життя.

I. Левіцький.

"ВСЕОБІЙМАЮЧЕ ОКО УКРАЇНИ"

Українська міфологія - одна з ланок загальнослов'янської і світової міфології. Корінням своїм вона сягає у сиву давнину, в далекі доісторичні і дохристиянські часи. Ще до прийняття християнства східні слов'янські племена витворили свою багату міфологію, що базувалася на народних віруваннях, які носили анімістично-магічний характер. Давні українці мали свій язичницький Олімп, обожествляли і одухотворяли природу, вірили в її чарівну силу. Крім головних божеств Давньої Русі - Сварога, Хорса, Дажбога, Перуна, Велеса, Стрибога, Мокоша, Ярила, Купала та ін. вони персоніфікували майже всі сили і явища природи - сонце, місяць, зірки, грім і блискавку, мороз, вітер, вогонь, воду, створили поетичні образи долі, різних духів - лісовиків, водяників, домовиків, чортів, упирів та інших злих сил.

Після прийняття християнства церква почала боротьбу з давніми віруваннями, забороняючи їх і пристосовуючи до язичницьких традицій свої, християнські вірування, обряди і звичаї. Боротьба ця тривала цілі століття, проте старі традиції практично викорінити ніколи не вдавалося. Так на Русі запанувало двоєвір'я, співіснування двох релігійних світоглядів народу - язичницького і християнського. Давні поганські божества одержують своїх християнських двійників, християнські свята пристосовуються до поганських. Давня українська язичницька міфологія у своєму християнізованому

вигляді - один із яскравих феноменів українського національного і культурного буття.

Сучасна духовна культура українського народу може бути повною і зрозумілою тільки після з'ясування тих першопочатків, що сформувалися і утвердилися в християнський період, а після прийняття християнства дали нову якість, яка ось уже століттями є душою народної культури, не дає їй загинути навіть у найжорстокіших катаклізмах нових часів.

Наукове дослідження української міфології, як сектора міфології загальнослов'янської, розпочалося з середини XIX століття. Цій темі приділяли увагу М.Костомаров, М.Максимович, О.Потебня, М.Сумцов, торкалися її і російські дослідники - Ф.Буслаєв, О.Афанасьев, О.Веселовський. У 70-х рр. XIX століття до неї звернувся Іван Нечуй-Левицький /1838-1918/.

Про Нечуя-Левицького з шкільної лави пам'ятаємо як про видатного письменника, автора "Миколи Джері", "Кайдашової сім'ї" та інших популярних прозових творів. Та майже нічого не знаємо про нього як про письменника історичної теми, автора романів "Єремія Вишневецький" та "Іван Виговський". І вже зовсім невідомий він як історик і етнограф, літературознавець і мовознавець. Письменник багато зробив для популяризації історичних знань серед народу, залишив цілу низку наукових розвідок, які сьогодні, в добу відродження національної свідомості і посиленого інтересу до свого історичного минулого, повертаються до нас як цікава лектура, що у популярній формі відтворює історичну правду про життя і боротьбу нашого народу в давному часі за своє виживання й утвердження.

З історичних праць Нечуя-Левицького слід згадати такі: "Унія і Петро Могила, київський митрополит" /Київ, 1875/, "Перші київські князі Олег, Ігор, Святослав і святий Володимир і його потомки" /Київ, 1876/, "Татари і Литва на Україні" /Київ, 1876/, "Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина" /Львів, 1878/, "Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький" /Львів, 1879/, "Руїна на Україні. Українські гетьмани Дорошенко, Многогрішний та Самойлович". У 1878 і 1884 рр. у львівській "Правді" друкувалася його відома стаття "Сьогочасне літературне прямування", що викликала полемічну відповідь молодого Івана Франка, хоч це не завадило йому пізніше назвати Нечуя-Левицького "артистом зору", "всеобіймаючим оком України".

Проте над усіма цими працями тривалий час тяжіла сурова й несправедлива оцінка - у кращому разі як такими, що

позначені буржуазно-націоналістичною обмеженістю автора, їх замовчували, вони не видавалися.

У річищі історичних і філологічних зацікавлень письменника з'явилася і його етнографічно-фольклористична розвідка "Світогляд українського народу", що протягом 1876 року друкувалася у львівському журналі "Правда" /NN 1-9, 13-17, 20, 22, 23/ і цього ж року вийшла окремим відбитком як "передрук з "Правди": Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Написав Іван Левіцький. У Львові, 1876, 80 с.

Праці Нечуя-Левицького не поталанило: вона залишилася непоміченою, більше не передруковувалася, навіть не потрапила до бібліографічного покажчика творів письменника, вміщеного у третьому томі біо-бібліографічного словника "Українські письменники" /Київ, 1963/. Над нею навис привид українського буржуазного націоналізму, бо ж автор виводив українську міфологію ще з дохристиянських часів, розглядав українську культуру в її історичному розвитку серед інших слов'янських і неслов'янських культур від її найдавніших витоків як питомо національну. Нечуєві-Левицькому безпідставно закидали непримітність його праці, її залежність від відомого тритомного дослідження російського етнографа і фольклориста Афанасьєва "Поэтические воззрения славян на природу" /М., 1865-1869/, приписували "упереджений підхід" до народної творчості, перебільшення "релігійного світогляду" українського народу.

Справді, Нечуй-Левицький користувався дослідженням Афанасьєва, але ж він вивчав міфологію не всього слов'янства, а тільки українського народу, спираючись при цьому на видання українського фольклору XIX століття - збірники пісень, колядок, легенд, казок, прислів'їв, приказок, переказів та інших етнографічних матеріалів А.Метлинського, П.Куліша, Д.Мордовцева, П.Чубинського, Я.Головацького, М.Драгоманова, М.Номиса, І.Рудченка, М.Закревського, В.Вислоцького та ін. Використав він також і власні записи та спостереження з рідної Канівщини.

Про залежність праці Нечуя-Левицького від Афанасьєва говорити не доводиться: її автор добре знов засягнення міфологічної школи в європейській і російській фольклористиці. У нього не було ніякого сумніву в тому, що український народ належить до сім'ї іndo-європейських народів, і основа його міфології та сама, що й в інших арійських народів, тому давні дохристиянські її джерела треба шукати почасти в старих книгах східних народів. Така постановка проблеми може одразу

викликати заперечення, проте цим вона не знімається, новіша література підтверджує її і дає прескіаві дані про східні корені української дохристиянської міфології, зокрема індійські. Не менш важливим є проведення паралелей між українською і античною міфологією, звичайно, з дотриманням міри й історичного підходу.

Аналізуючи українську міфологію, Нечуй-Левицький виходив із засад, що її основою були небесні явища, і людська фантазія уособлювала іх у геоморфній і зооморфній формі, пристосовуючи їх до своїх щоденних потреб. Народ творив образи богів відповідно до свого смаку і психологічного характеру, переніс із землі на небо форми свого побуту і соціальної ієрархії. Він звернув увагу на естетичний бік народної міфології, дотримування нею натуральних форм і уявлень.

Для свого часу праця Нечуя-Левицького відзначалася повнотою матеріалу, сказати б, комплексним підходом до предмету дослідження. Спочатку автор показав "світлих богів" - бога Господаря, богинь Сонце, Зорю, Хмару, Весну, Громовика у вигляді воїна, пастуха, хлібороба, ловчого, далі - Купайла і Коляду. Після цього, вищого ешелону влади, йдуть нижчі духи і півдухи, що ними людська фантазія заселила землю: русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти, відьми й відьмаки, упірі й вовкулаки, Доля й Злідні. І завершується книжка розділом про пантеїзм в українській міфології: метаморфози /перетворення людини в дерево, траву, росу, квітку, птаха, тварину та ін./, створення світу і мирове дерево, створення людини. Автор оперував тим матеріалом, який на той час був зібраний і піддавався науковому узагальненню. Багато положень книжки не витримують нині строгої наукової критики, але її фактичний матеріал, його систематизація, влучні спостереження письменника-вченого, прозорий виклад приваблюють читача, розкривають перед ним широку панорamu давньої української народної культури.

Нечуй-Левицький був першим, хто подав системний огляд української міфології. Після його з'явилася ще кілька робіт, які поглибили окремі аспекти цієї наукової проблеми на матеріалі як української, так і всієї східнослов'янської міфології /Булашов Г.О. Український народ в своїх легендах и релігіозных воззрениях и верованиях. Київ, 1908; Аничков Е.В. Язычество и древняя Русь, тт. I-II. СПб., 1914; Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси, тт. I-II. Москва, 1913, Грушевський М. Історія України-Руси, т. I /окремі розділи/, Історія української літератури, т. I /окремі розділи/. У 50-60-х рр. в Канаді вийшли дві фундаментальні праці на тему українських вірувань і звичаїв: Килимин Степан. Ук-

райнський рік у народних звичаях в історичному освітленні, тт. І-V. Вінніпег, 1957-1964; Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. Вінніпег, 1965. У цих працях дано досить повну картину української міфології, вірувань і звичаїв українського народу впродовж віків, починаючи з дохристиянської доби.

На тлі цих наукових досліджень краще видно сильні і слабкі сторони книжки Нечуя-Левицького. Вона не втратила свого ідейно-естетичного, наукового і пізнавального значення. Як перша спроба нарису української міфології вона є цінним першоджерелом, першопочатком серйозної розмови про духовність українського народу, багатовікові традиції його самобутньої культури.

9 липня 1991 р.

Олекса МИШАНИЧ,
доктор філологічних наук.

ЗМІСТ

Основа, ціль і форма давніх українських міфів; колядки й щедрівки - найбільший матеріал для міфології.	— 3
I. Світлі боги: бог Господар, богиня Сонце, богиня Зоря, богиня Хмара, Громовик-пастух, хлібороб, воїн, ловчий, Вітер, богиня Весна. Весняні ігри, Купайло, Коляда. Темні зимові сили, страсть і смерть світлих богів. Різдво Сонця й інших світлих богів.	— 7
II. Русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти, відьми, упирі, вовкулаки, Доля й Злідні.	— 47
III. Пантеїзм в українській міфології, метаморфози, сотворіння світу, мирове дерево-дуб, слід дуалізму, сотворіння людей.	— 67
IV. "Всеобіймаюче око України". Післямова Олекси Мишанича.	— 82